

Recenze — Reviews — Rezensionen

Peter Stadler – Nadezhda Kotova /eds./

Early Neolithic Settlement Brunn am Gebirge, Wolfholz, Site 2 in Lower Austria and the Origin of the Western Linear Pottery Culture (LPC)

Early Neolithic Settlement Brunn am Gebirge, Wolfholz, in Lower Austria. Volume 1/part a and part b

Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 88

Beier & Beran, Archäologische Fachliteratur
Langenweissbach – Wien 2019
1082 stran, 61 barevných obrázků a tabulek a 191 tabelí celkem
ISBN 978-3-95741-100-6

Recenzoval:

Jaroslav Řídký

Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.
Letenská 4, CZ 118 01 Praha 1
ridky@arup.cas.cz

Dvoudílný opus je prvním ze šestice plánovaných knižních výstupů o časně neolitickém osídlení, datovaném do období kultury s lineární keramikou (dále jen LBK) v městysu Brunn am Gebirge, místní části Am Wolfholz, na jihozápadním okraji Vídně. Editory jsou Peter Stadler a Nadezhda Kotova, rozsáhlý mezioborový spoluautorský tým však tvoří celkem 22 specialistů z bezmála 16 institucí. Kniha je zřejmě z praktických důvodů (dohromady čítá 1082 stran) rozdělena do dvou dílů. Text je doplněn množstvím obrazových příloh, včetně grafů a map.

Knize bohužel chybí nějaký úvod – kapitola, která by seznámila čtenáře s celkovými počty a typy objektů a předestřela otázky/problémy, které by autoři chtěli řešit. Mírně matoucí je pro čtenáře systém řazení kapitol. Například kap. 6, 7 a 8 o výsledcích zpracování keramiky a keramických plastik byly evidentně napsány do r. 2005, ale původní výsledky byly zřejmě posléze korigovány, a proto jsou nová zjištění uvedena v dalších samostatných kapitolách (např. kap. 16). Je zřejmé, že vzhledem k proměnlivému zastoupení různých kategorií nálezů na jednotlivých prozkoumaných částech nebylo možné zůstat pouze u areálu č. 2, jak vyplývá z názvu. Některé kapitoly se tedy týkají výhradně areálu č. 2 (např. kap. 11, 15–21), jiné však shrnují výsledky analýz z celého sídelního areálu, ze všech zkoumaných ploch. V knize jsou označeny jako sites, v této recenzi budou označovány jako Brunn 1 až Brunn 6.

Pro prostorové srovnání nadregionálních souvislostí a vztahů je v knize hojně využívána Image Database Montelius, kterou vyvinul P. Stadler a momentálně dle autora zahrnuje více než 1,2 mil. záznamů (s. 176). Systém databáze je vysvětlen a na několika ukázkách předveden například v kap. 12 (začíná od s. 159). Informace o lokalitě Brunn am Gebirge (dále jen Brunn), nesmírně důležité pro počátky (nejen) střeoevropského neolitu, lze shrnout následovně:

Sídelní areál byl dlouhodobě zkoumán během záchranných výkopových prací, provázaných s průběžným geomagnetickým měřením v letech 1989–2005. Lokalitu objevili

první z editorů, který také vedl terénní výzkum v 19 kampaních. Celková prozkoumaná plocha dosahuje 10 ha, přičemž kvalifikovaný odhad rozsahu původního pravěkého a raně středověkého osídlení uvádí více než 23 ha (s. 42). Z lokality pochází kromě neolitických nálezů též nálezy z eneolitu, z doby železné a z období Avarského kaganátu. Část lokality poznamenalo bombardování během 2. světové války (s. 51). Až do roku 1989, kdy výzkum začal, nebyly na povrchu původních polí patrný vůbec žádné známky pravěkého osídlení (s. 39; tj. žádná keramika, žádné kamenné artefakty).

Celkově bylo nalezeno 77 půdorysů dlouhých domů kúlové konstrukce a několik tisíc větších zahloubených objektů. Prostorově lze na základě uspořádání půdorysů domů (v řadách nebo ve shlucích) celý areál rozdělit do šesti částí, které se liší i chronologicky. Poloha Brunn 2 by měla být, jak vyplývá z výsledků analýz keramických nálezů a radiokarbonovou metodou datovaných vzorků (viz níže), chronologicky nejstarší.

První díl seznamuje čtenáře v prvních pěti kapitolách s okolnostmi, za jakých byla jedna z klíčových neolitických lokalit ve střední Evropě před třiceti lety objevena. Je uvedena její geomorfologická poloha a geologické, vodohospodářské a půdní podmínky. V této části je zřejmě nejzajímavější informace o dosti variabilních pedologicko-chemických podmínkách Brunnu 1–6, které zapříčinily značné rozdílné zachování zvířecích kosterních pozůstatků. Zřejmě nejhorší podmínky pro jejich zachování panují bohužel právě v chronologicky nejstarším Brunnu 2 (s. 16).

V kap. 14 shrnuli oba editoři radiokarbonová data pro Přední východ a Balkánský poloostrov (dohromady 1939 vzorků, str. 214) z období před-keramického neolitu (PPN pro Přední východ), keramického neolitu (PN pro Přední východ), z mezolitu a z oblasti kultur LBK, Starčevo a Körös. Výsledkem sekvenování jsou tabulky 14.1 (PPN), 14.2 (Starčevo), 14.4 (Körös). Po provázání s chronologickými fázemi dříve definovanými J. Pavúkem je zřejmě nejdůležitější tabulka 14.10 na s. 241, která zahrnuje nejstarší, tzv. formativní fázi v Brunnu 2 (průměrné hodnoty udávají interval 5695–5440 cal. BC), dále fázi nazvanou podle maďarské lokality Pityerdomb (průměrné hodnoty udávají interval 5440–5310 cal. BC), dále horizont Milanovce současný s Brunnem 3+4 (průměrné hodnoty udávají interval 5310–5260 cal. BC), horizont Flomborn s Brunnem 1 (průměrné hodnoty udávají interval 5260–5175 cal. BC) a horizont „notové výzdoby“ (průměrné hodnoty udávají interval 5175–5070 cal. BC). Fáze Milanovce by měla být společně s Brunnem 3 a 4 dobou, kdy došlo k migracím LBK z oblasti východního Rakouska, jihozápadního Slovenska a západního Maďarska směrem na sever a severozápad, až do našich končin (s. 241). Počátek osídlení Brunnu tedy leží někde na konci tzv. monochromní fáze kultury Starčevo a během kultury Körös kolem 5660 cal. BC (s. 202, obr. 12.37).

Pro studium aktivit spojených s přípravou jídla je v období samých počátků LBK zajímavá kap. 10. Na odkryté ploše sídelního areálu bylo nalezeno celkově až 14 pozůstatků otopných zařízení, ale předpokládá se, že jich bylo vzhledem k občasným nálezům kameny vyložených podlah původně i více (s. 119). U dvou pecí bylo zaznamenáno dno z kamenů, jedna pec ho měla vydlážděné střepy z nádob, překrytými vrstvou mazanice. Většina pecí byla zabudována do rozlehlých jam, některé jsou však samostatně stojící. Naprostá většina těchto otopných zařízení byla situována hned vedle půdorysů domů, nebo mezi domy. Předpokládá se, že v některých případech byly pece budovány do vnitřních prostorů opuštěných domů.

Zřejmě nejzajímavější je sdělení, že naprostá většina (dohromady 12 pecí) pochází z nejstaršího Brunnu 2 a že jen po jediném kuse bylo doloženo v Brunnu 1 a Brunnu 3.

Kap. 11 shrnuje informace o čtyřech kostrových pohřbech, nalezených v prostoru Brunnu 2. Uvedené pohřby jsou jedinými na celé ploše sídelního areálu (s. 143) a nacházely se na různých místech. Podle P. Stadlera byly dva z nich situovány do ruin dlouhých domů, jeden byl nalezen uvnitř dlouhé jámy (hliníku) a jen v jednom případě šlo o samostatnou hrobovou jámu. Všechny kostry byly uloženy na levém boku, ve skrčené pozici, s hlavou víceméně k východu či severovýchodu. Ve výbavě pohřbených se zachovaly výhradně kamenné štípané nástroje (většinou trapézové hroty z radiolaritu typu Szentgál) a v jednom případě valoun bez jasných stop po použití, tvarem připomínající kopytovitý klín. Až v kap. 29 je uvedeno, že se jednalo ve všech případech o dospělé jedince (s. 563).

O těchto kosterních nálezech vyšel ve stejném roce jako kniha články v prestižním časopise *Nature* (Nikitin *et al.* 2019), který přinesl důležitá doplnění. U koster označených čísly 1 až 3 se podařilo na základě analýz aDNA určit, že se jedná o muže. Podle výsledků měření mtDNA a Y chromosomů obsahovaly kostry č. 1 a 3 geny, pocházející z jihovýchodní Evropy a z Anatolie. V případě kostry č. 3 to bylo dokonce 99 %, v případě kostry č. 1 zhruba půl na půl s geny západo- a středoevropských lovců-sběračů. Analýza zubů odhalila u všech mužů značné obroušení v důsledku rostlinné stravy a i výsledky analýzy tzv. výživových izotopů svědčí o rostlinné stravě a/nebo konzumaci býložravců. Analýza izotopu Sr zase ukázala jiné rozdíly. Zatímco kostra č. 1 vykazovala lokální původ, u kostry č. 2 šlo zcela jistě o migranta.

Kap. 16 je v knize věnována technologickým otázkám výroby keramiky a tvarům keramických nádob z Brunnu 2. Bylo zde nalezeno celkem 1722 jedinců/nádob (s. 267). Většina nádob byla vyrobena z těsta s příměsí rostlinných zbytků, plev; chybí tzv. jemná keramika. Bylo možné rozlišit zhruba 9–10 základních tvarů nádob – amfory, bikónické nádoby, globulární nádoby, vysoké mísy, nízké mísy, talíře, hrnce s odsazeným ústím, miniaturní nádobky a globulární bikónické nádoby. Všechny tyto tvary předchází fázi s notovou výzdobou a byly identifikovány též v částech označených jako Brunnu 1, 3, 4 a Brunnu 5. Z výše uvedeného počtu nádob byla jen u 327 kusů (17 %) zaznamenána výzdoba, nejčastěji ve formě důlků a plastických pásků s otisky prstů a u 581 kusů (34 %) tzv. technická zařízení (pupky a výčnělky). Podle výsledků analýz jiných autorů byl materiál pro výrobu keramických nádob odebrán z několika zdrojů (z teras vodních toků), které však ležely někde v okolí lokality (s. 466, kap. 23). Jiné analýzy keramického těsta, provázané s experimentální výrobou nádob, prokázaly pálení keramiky nad hodnotami 750–800 °C (s. 475).

Z technologického hlediska je ovšem zajímavé, že i ostatní předměty vyrobené z hlíny odpovídají svým složením materiálu využívanému k výrobě keramických nádob. Mezi ně patří například deset keramických plastik (s. 377). Bylo jich zde nalezeno více, než je běžné pro lokality z období LBK a nesou naprosto atypické znaky, jako je štíhlé tělo, steatopygie, tvarování paží. Dalším rozdílem oproti jiným známým plastikám je skládání jednotlivých částí těl (s. 386). Nejbližší analogie takto provedených plastik pochází podle autorů až z Turecka.

Mezi další pro LBK netypické keramické předměty náleží flétny, nalezené ve čtyřech kusech. Buď šlo o typy vyrobené z jednoho kusu, nebo tzv. kompozitní typy, spojené smolou a voskem (s. 402). Analogie k těmto okarínám pochází z Maďarska, Bulharska a Makedonie.

Archeobotanické analýzy z výplní 24 jam přinesly informace o výskytu dubu, buku, jilmu, borovice a jasanu v okolí lokality (s. 513). Pouze z jediného objektu (obj. 2449 na ploše Brunnu 6), snad s původně zásobní funkcí, pochází podrobnější výsledky z plavení výplně. Z celkem více než

sedmi tisíc kusů takto získaných makrozbytků (kap. 26) bylo možné určit pšenici jedno- a dvouzrnu (97,5 % všech nálezů), dále hrách, bez, pomněnku, rulík zlomocný (v jednom případě) a některé další byliny (s. 517). Co se týká obilovin, tak jejich nálezy tvoří z 59 % zrna a z 39 % plevy. Podle autorky příslušné kapitoly, Silvie Wiesinger, jde o doklad způsobu skladování obilovin ještě před odstraněním pro člověka nekonzumatelných částí. Vzhledem k malému množství plevele už bylo toto množství zrn nějakým způsobem pročištěno ručně, možná též províváním, a během pražení za účelem zbavení se pevných částí došlo k jeho znehodnocení a nakonec i odhození (s. 530). O využívání ječmene svědčí jeho výskyt v materiálu keramických nádob (s. 466).

Také archeozoologické analýzy přinesly zajímavé, i když spíše rozporuplné výsledky (s. 537, kap. 28). Z Brunnu 5 a 6 totiž nejsou vůbec žádné nálezy zvířecích kosterních pozůstatků a ani z Brunnu 2 (9 ks) a 4 (19 ks) bohužel nepochází důvěryhodné množství materiálu, vhodného k rozsáhlejší srovnávacím analýzám. Použitelné soubory představují pouze Brunnu 1 (597 ks) a Brunnu 3 (136 ks). Bylo tedy možné provést srovnání alespoň mezi tzv. starším obdobím (do roku 5300 BC) a obdobím, kdy se začala na nádobách aplikovat tzv. notová výzdoba. Pro starší období je ve výsledku charakteristická mírná převaha ovcí/koz nad nálezy kostí skotu a prasat, zatímco pro mladší období nápadně narůstá podíl skotu (s. 553). V nálezech divokých zvířat zraje dominuje ve starším období divoké prase, zatímco později je to hlavně jelen (s. 554). Podíly domestikovaných zvířat v mladším období by měly odpovídat i dalším podobně datovaným souborům ze střední Evropy – většinou dominuje skot, méně je ovcí/koz a prasat.

Zásadní je kap. 21 napsaná oběma editory. Ačkoli se skládá z několika menších podkapitol, lze ji dobře shrnout do dvou hlavních tematických částí. Ta první je zaměřena na otázku původu obyvatel Brunnu a vůbec vzniku LBK (s. 407), druhé dominují otázky nad funkcí této prostorově rozsáhlé a dlouhodobě osídlené lokality.

Autoři nejprve zmiňují tři známé teoretické modely, vztahující se ke vzniku LBK. Prvním je migrační model, tedy představa o příchodu nových populací z okruhu Starčevo-Körös-Criș, s vyloučením vlivu původních obyvatel, tedy lovců-sběračů. Nové variace v různých kategoriích materiální kultury by měly být adaptací těchto migrantů na nové prostředí a jeho zdroje. Druhým je model o lokálních lovcích-sběračích, kteří postupně přijali nový způsob života díky kontaktům se zemědělci. Třetím je model o postupném míšení lovců-sběračů se zemědělci různými způsoby a postupným šířením těchto skupin.

Dále autoři uvádí dvě možnosti, dříve publikované Jurašem Pavúkem a Eszter Bánffy, kteří se zaměřili na tzv. formativní fázi LBK, s využitím dostupných archeologických nálezů (s. 407). Podle J. Pavúka musíme tzv. formativní fázi LBK hledat v oblasti severozápadního Maďarska a jihozápadního Slovenska. Jeho model odpovídá předchozí druhé variantě o akulturaci, postupném přijímání neolitického způsobu života původními lovcí-sběrači. LBK vznikla podle J. Pavúka jako samostatná kultura u původních obyvatel daného regionu, kteří přijali nový způsob života díky kontaktům s nositeli sousedního okruhu Starčevo-Körös-Criș. Model E. Bánffy naproti tomu počítá s mísením původní populace kolem Balatonu s příchozími skupinami z oblasti kultury Starčevo. I původní obyvatelé si postupně „vypůjčili“ domestikované zdroje potravy a kopírovali nádobu podle starčevského vzoru (s. 408). Výsledkem měla být smíšená populace nositelů LBK, která postupně kolonizovala severní Transdanubii, poté migrovala podél Dunaje do východního Rakouska, jihozápadního Slovenska a na jižní Moravu, a dále do střední Evropy. Tomuto modelu odpovídají též dosavadní výsledky aDNA (s. 408). Jakým způsobem přispívá k posunu v řešení těchto problémů přímo lokalita Brunnu?

V první řadě autoři zmiňují štípanou industrii (ŠI), které bylo nalezeno nebývalé množství, až deset tisíc kusů (s. 408). Naprostou většinu přitom tvoří radiolarit typu Szentgál z okolí maďarského Balatonu, jen menší podíl tvoří suroviny lokálního původu. I když se specialisté spíše rozcházejí v názoru, zda lze v technologii výroby ŠI spatřovat původní mezolitické tradice, nebo spíše ty nové, neolitické, původ suroviny je jasný. Obyvatelé Brunnu evidentně dobře znali lokální zdroje, ale je zde jasný kontakt s okolím Balatonu.

V keramice chybí tzv. jemné tvary, bez viditelných příměsí a leštění. Mezi keramickými tvary jsou nápadné atypicky tvarované nádoby, vyráběné však stejnou technologií, jako ostatní. Podle autorů kap. 21 odráží spektrum rekonstruovaných tvarů nádob formování nového keramického setu, ovlivněného změnami v ekonomice (s. 410). Například méně hrncovitých tvarů, amfor a pohárů může být indikátorem méně častého uchovávání tekutin v nádobách. Všechny základní tvary (ale i technologie a výzdoba) mají navíc své prototypy ve starším období kultury Starčevo, ovšem některé mají analogie až v Anadolii (s. 414). Také keramické plastiky naznačují spojení se Starčevským okruhem, ale i s Anadolii (s. 415). U amforovitých tvarů a některých plastik autorů přímo zmiňují „the clear Hacilar I influence“ (s. 419). A ještě jeden překvapivý nález ukazuje na kontakt/kontakty s Anadolii. Je to střep se zbytky vosku včely medonosné, pocházející snad původně ze severovýchodní Afriky, odkud se přes Anadolii mohla dostat během neolitu až do střední Evropy (s. 421).

Podle nového modelu P. Stadlera a N. Kotové lze vysledovat pás lokalit z Anadolie přes Bospor, dále podél řek Marica a Struma až k Dunaji, který dokládá migraci z Anadolie, někdy kolem 5800 BC. Protože tzv. *long distance trade* je podle zmíněných autorů málo pravděpodobný, zbývají ještě možnosti autochtonního vývoje, nebo tzv. *Missionary model*, jenž předpokládá, že skupina lidí, původem z jihozápadní Anadolie, přinesla do regionu kolem Brunnu nové myšlenky a symbolické kódy. Doslova píší: „The only explanations are the model of Missionary or the Migrationists model“ (s. 419). Ten by měl být podepřen též výsledky analýz aDNA ve výše zmíněném článku (Nikitin et al. 2019). Mělo by tedy jít o rychlou migraci nějaké uzavřené skupiny z Anadolie, která se nadlouho nezastavila v dnešním Bulharsku nebo Srbsku, ale pokračovala dále. Adaptace na nové prostředí proběhla až v oblasti dnešního Brunnu. Lze ji spatřovat v technologii keramiky a hlavně ve výstavbě dlouhých domů, které nově příchozí stavěli v počtu jednoho až třech na jednom sídlišti (s. 420). Nešlo tedy ve výsledku o žádnou akulturaci místních „domorodců“, obývajících původně tuto oblast, ale o rychlou migraci lidí z daleké Anadolie. Podle výsledků analýz aDNA u koster č. 1 a 2 je pravděpodobné, že k míšení genů z Anadolie a ze střední a západní Evropy došlo až po příchodu do středoevropské krajiny. Kostra č. 3 však jasně ukazuje na „first generation“ (Nikitin et al. 2019).

Vzhledem k dlouhodobému osídlení a množství rozmanitých nálezů, považují oba editoři knihy za pravděpodobné, že sídelní areál Brunn am Gebirge fungoval jako nějaké „public centre with some religious function“ (s. 427). Na sídlišti mohla například probíhat výroba kamenných nástrojů štípáním z exotických surovin z okolí jezera Balaton, dalšími důkazy by mohly být nádoby s výčnělkou ve tvaru kozích hlav (podobná pochází z Bylan u Kutné Hory), zmíněné flétny a hliněné idoly. O provozování nějakých hostin by mohly svědčit též keramické nádoby, ve kterých se zřejmě nevařilo (nemají stopy sazí), ale sloužily spíše pro servírování pokrmů. Žádná podobná lokalita takového rozsahu nikde v širokém dalekém okolí dosud nebyla nalezena.

Co se týká samotných kontaktů mezi původními evropskými lovci-sběrači a příchozími zemědělci, snaží se editoři knihy na četných mapách poukázat na častou přítomnost fortifikací na neolitických sídlišti v blízkosti mezolitických lokalit (s. 440). Stejně nápadné jsou podle P. Stadlera

i doklady násilných střetnutí ve formě masakrů na neolitických sídlišti, rovněž v blízkosti mezolitických lokalit. Mimochodem, za možné původce útoku vedoucích k usmrcení obyvatel na slavné LBK lokalitě Asparn-Schletz jsou v knize označováni lovci-sběrači z jižních Čech (s. 440)! Přes některé námitky stojí i takové hypotézy za úvahu (u nás např. Vencl 1982).

Některé otázky k počátkům LBK zůstávají bohužel stále nezodpovězeny. Jednalo se v případě Brunnu o ojedinělou skupinu migrantů, nebo lze očekávat další podobné lokality? Přešli přes Balkánský poloostrov skutečně tak rychle, že se nemísili s původními obyvateli, nebo to byla tak velká skupina, zaručující dostatek původních genů? Nebo původní příbuzenský systém umožňoval endogamní svazky? Kde a jak byli kromě čtyř zmíněných obyvatel sídlišť pohřbeni ti ostatní? Proč docházelo v průběhu času k přesouvání osídlení a jak je možné, že na plochách v mladších obdobích LBK nebyly nalezeny též starší nálezy, jak je obvyklé v LBK střední Evropy?

Sečteno a podtrženo, přes některé námitky k uspořádání knihy (knih) a někde i k čitelnosti srovnávacích map, představuje práce pod vedením Petera Stadlera a Nadezhdy Kotové důležitý počín v bádání o (nejen) evropském neolitu. Některá zjištění, například o původu obyvatel Brunnu, jsou bezesporu průlomová. Spoustu důležitých informací zde naleznou jak specialisté na neolit, tak i na jiná období. A na své si přijdou též přírodovědci. Lze však doporučit čtení knihy spíše „na přeskáčku“.

Literatura

Nikitin et al. 2019:

Nikitin, A. G. – Stadler, P. – Kotova, N. – Teschler-Nicola, M. – Price, T. D. – Hoover, J. – Kennett, D. J. – Lazaridis, I. – Rohland, N. – Lipson, M. – Reich, D.:

Interactions between earliest *Linearbandkeramik* farmers and central European hunter gatherers at the dawn of European Neolithization. *Nature – Scientific Reports* 9, article number: 19544 (2019).

DOI: 10.1038/s41598-019-56029-2.

Vencl, S. 1982:

K otázce zániku sběračsko-loveckých kultur. Problematika vztahů mesolitu vůči neolitu a postmesolitických kořistníků vůči mladším pravěkým kulturám. *Archeologické rozhledy* 34, 648–694.

Christian Gugl – Silvia Radbauer – Michaela Kronberger

Die Canabae von Carnuntum II

Archäologische und GIS-analytische Auswertung
der Oberflächensurveys 2009–2010

Der Römische Limes in Österreich, Heft 48

Verlag der Österreichischen Akademie
der Wissenschaften
Wien 2015
304 stran, 56 obrázků, 82 tabulek
v textu, 35 tabulek v katalogu
ISBN 978-3-7001-7629-9

Recenzovala:

Radka Knápek

Národní Geopark Podbeskydí
Dolní Bašta 269, CZ 742 66 Štramberk
radka.knappek@gmail.com

Canabae legionis v Carnuntu představují důležitou lokalitu pro studium předpolí římských vojenských táborů. Recenzovaná publikace přináší výsledky rozsáhlého průzkumu této lokality, který sledoval především sídelní a hospodářské aktivity v okolí ústřední pevnosti.

Východiskem pro určení vhodných postupů a cílů se staly letecké průzkumy. Podrobné dokumentování vybraných úseků dále dovolilo sledovat plochu i v detailech a srovnávat lokalitu s jinými předpolími vojenských zařízení (interpretace snímkování z výšky byla provedena v díle I: *Doneus – Gugl – Doneus 2013; Droberjar 2016*). Diskuse směřující k poznání vývoje osídlení lokality byla omezena tím, že zatím jsou k dispozici jen neúplné informace z dřívějších rozsáhlých terénních výzkumů, které jsou dosud pouze předběžně publikované.

Rozhodujícím zdrojem informací prezentovaných v knize se stala systematicky prováděná velkoplošná prospekce opírající se o povrchové sběry, zaměřená na získání indicií: 1. o rozsahu osídlení; 2. o chronologii sídliště; 3. o využití jednotlivých sídelních zón, kdy měla být odlišena obytná zástavba, společně užívané (komunitní) prostory, pohřebiště a také volné plochy.

V letních měsících 2009 a 2010 bylo sledováno území zabírající celkem 201 ha. Využito bylo procházení v paralelních liniích na vybraných plochách tohoto území s účastí 4–5 osob; takto podrobně sledovaná plocha odpovídala 83 ha. Klíčový význam pro práci s informacemi mělo zapojení technologií GIS v terénu. Zpracování dat poté proběhlo v rámci programu Desktop Mapping. Sledován byl nejen prostor vlastního sídla, ale i jeho okolí, až do vzdálenosti 2 km od hradeb tábora legie. Tak se podařilo zaznamenat situaci v různých prostředích a kontrolována byla i místa ležící mimo využívaný areál. Programově došlo k upřednostnění povrchového sběru, nebyl proveden terénní výzkum a nebyly využity ani detektory kovů. Podařilo se získat celkem 27 000 nálezů, přičemž 23 000 z nich tvoří následující artefakty z doby římské: stavební keramika (61 %), keramika z nádob (38 %) a sklo, kov, kámen, kost (1 %).

Od 70. let 20. stol. prostor Carnunta prohledávali detektoráři a hledači pokladů (*Schatzsucher*), proto většinu nálezů získaných prezentovaným průzkumem tvořily jen malé zlomky. Nálezy z doby římské zahrnují předměty od 1. až do 5. století, s maximem exemplářů datovatelných od 2. do 3. století. Dobu 1. až začátek 2. století reprezentují: import (italská sigillata, jihogalská sigillata, *pompejanisch*

– *rote Platten*, lampy s reliéfy) a lokální produkce (hrubá šedá užitková keramika). Keramické položky z *canabae* přitom odpovídají náleзовému spektru známému z tábora legie. Význam má zjištění, že na ploše, kde se konaly sběry, se jen výjimečně v ojedinělých případech objevila keramika z přelomu 4.–5. století, přičemž odpovídající nálezy se v táboře objevují ve velkých počtech. Při sběrech bylo ale identifikováno pouze 12 glazovaných zlomků z mortárií a džbánů, 4 zlomky s vlešovanou výzdobou a 3 zlomky „Horreumkeramik“.

Možnosti interpretace artefaktů a vyhodnocení jejich rozptylu na sledované ploše jsou limitovány způsobem jejich získání. Ležely na povrchu a každý artefakt je tedy v postavení ojedinělého nálezu, bez možnosti poznat jeho vztah k objektům nebo jiným předmětům. Opakované prohledávání polí ukázalo, že v různých podmínkách značně variuje četnost a rozptyl nálezů. Klasifikace získaného materiálu byla opřena o pětistupňové interpretační schéma. Po vyhodnocení lze uzavřít, že v průměru připadalo 3,37 artefaktu na 100 m². Extrémní počty pak variovaly od 12,43 až po 16,3 artefaktu na 100 m². Takovou situaci se podařilo zaznamenat obvykle tam, kde se v době římské kumulovala zástavba. Naproti tomu 0,62 až 0,99 nálezů na 100 m² se objevovalo v neobydlených místech.

Ukázalo se, že prostor pohřebišť nelze indikovat pomocí četnosti nálezů. Amfory a lampy se stopami působení ohně jako nálezy asociované v odborné literatuře s pohřebišti se objevovaly v tak malém počtu, že je lze těžko využít pro kategorizaci míst definovatelných jako pohřební areály.

Cihly, včetně tubulů, po vynesení do map vykazují silný rozptyl, což nedovoluje zcela jednoznačně a ve všech případech prostorově definovat areály určené k osídlení. Další studium ukázalo, že distribuce keramických střepů má význam pro identifikaci okrajů osídleného areálu, a je tak možné určit také hranici mezi zjevně neosídlenými areály a pouze dočasně využitými plochami.

Výsledky získané interpretací dat shromážděných v průběhu prospekce lze korelovat s informacemi získanými z výkopů. V jižních a jihozápadních areálech *canabae* nebyly zaznamenány doklady o koncentraci dílen určených pro zpracování neželezných kovů nebo železa. Toto zjištění je překvapivé a lze ho vysvětlit metodou hledání, kdy se při sběru bez použití detektorů kovů nedaří identifikovat větší množství strusky. Významné je, že bylo zaznamenáno velmi málo projevů lokální keramické produkce a zdá se, že dílny hrnčičů byly umístěny jinde, pravděpodobně v severovýchodním areálu *canabae*.

Při archeologických výzkumech v prostoru tábora legie (především výzkumy v letech 1968–1977) se nálezy objevovaly od vrstvy s humusem po hloubku 0,5 m. V těchto povrchových úrovních 29 % nálezů tvořila pozdně antická keramika a současně časně středověké nálezy (9.–10. století), zatímco většina materiálu z těchto úrovní náleží do 2. a 3. století. Pouze 0,3 % je z 2. poloviny 1. a časného 2. století. Nejstarší nálezy byly uloženy v horních vrstvách zcela výjimečně a lze tedy očekávat, že nálezy většího stáří učiněné při sběru budou málo početné. To konečně bylo ověřeno na jihu *canabae*, kde se podařilo zjistit koncentraci časných nálezů v prostoru mysliveckého altánku (*Jägersruh*) – zde při výstavbě novověké budovy došlo k tomu, že hlubší vrstvy, a s nimi chronologicky odpovídající materiál, se dostaly k povrchu.

Při srovnání nálezů pocházejících z archeologických výzkumů z let 1976–1977 provedených v prostoru severozápadně od *canabae* s výsledky sběrů na doteku areálu 8 a 11 se projevily chronologický rozptyl získaných artefaktů, s převahou materiálu datovatelného do střední části doby římské. Další, relativně četné artefakty pocházely z mladší části doby římské, přičemž jednoznačně dominovaly nálezy ze 3. století s projevy destrukce sídliště. Postavení časných nálezů z 1. století je zde málo zřejmé, nejsou totiž k dispozici dostatečně kvalitní informace o výsledcích starších výzkumů.

Nadále zůstává málo jasný vývoj prostoru *canabae* v průběhu 1. stol. Nepodařilo se doposud ověřit domněnku o opoždění mezi zřízením tábora kolem poloviny 1. století a rozvojem *canabae* (k němuž došlo nejspíš v době flaviovské dynastie). Chybí navíc představení výzkumů uskutečněných v prostoru vojenského amfiteátru a na východě *canabae* (*Mühlacker fields*), avšak v jižní části *canabae* se časně nálezy objevují až ve vzdálenosti 450–740 m od zadní brány tábora. To vytváří dojem časného sídla existujícího už v 1. stol. (nálezy laténské kultury – z výdutí nádoby s „Feinkammstrichware“ – se našly v jižním areálu *canabae* /area 9/ a v prostoru ve směru k řece Leitha /area 2/).

Flaviovská perioda je reprezentována v Carnuntu velkými kamennými konstrukcemi zahrnujícími amfiteátr a tábor legie. V této etapě také není zcela srozumitelný vývoj *canabae* ani na základě výsledků sběrů uskutečněných v rámci projektu, a to v důsledku menšího množství nálezů z uvedeného období.

Většina nálezů náleží do 2. a 3. století, do antoninovského a severovského období. *Canabae* zabíraly plochy k jihu a jihovýchodu od tábora legie a jejich postavení je pro toto období jasnější.

Vyhodnocení výzkumů i sběrů poskytuje základ pro lepší diskusi sledující morfologické struktury na velkých plochách v předpolí tábora. Lze využít shody a rozdíly v rozptýlení artefaktů a jejich četnost při paralelním vyhodnocení informací získaných při leteckém archeologickém mapování. Poznatky letecké archeologie společně s povrchovými nálezy mohou rozlišit různé aktivity na daném místě a rovněž definovat jejich chronologické postavení. Nejlepší míru vyhodnocení poskytují nálezy s vazbou na opuštění sídla v sousedství tábora, jak je průzkum identifikoval v jižní a jihovýchodní části jeho předpolí – taková analýza přitom vychází z četnosti nálezů tam, kde do té doby existovaly využívané areály.

Srovnání nejmladších dokladů o existenci *canabae* s těmi, které byly zaznamenány v legionářském táboře, zjevně vede ke konstatování odlišných procesů v uvedených místech. Jiná byla situace na periferii a jiná v centru Carnunta. V prostoru pevnosti byly prokázány významné aktivity pro 1. polovinu 5. století. V *canabae* ale byla realita už dříve značně odlišná, protože ve sledovaném areálu archeologický materiál končí v době zahrnující časový úsek trvající od poloviny 3. století až asi do roku 300. První výskyt hrobů na kdysi obydlené ploše a proces zapomenutí nových generací na dřívější stav doložily lépe starší terénní výzkumy (sekce 6.2.4), dokládající výrazné zmenšování užívaných ploch. Mezi pozdní dobou římskou (*Late Imperial period*) a pozdní antikou se zde odehrál proces deurbanizace. Spouštěčem tohoto procesu byly politické a socioekonomické události stojící mimo možnost evidovat je archeologickými metodami. Nakonec, kolem poloviny 5. století, došlo k zániku antické městské kultury na středním Dunaji.

Důležitou součástí knihy je prezentace nálezů (10. Tafelkatalog). Uvedeno je 35 tabulek s artefakty získanými v průběhu prospekce. Představeny jsou pokaždé nálezy získané v jednotlivých areálech (1–14), kde probíhaly sběry. Na paralelní stránce provází každou z tabulek stručný popis se základními údaji k jednotlivým položkám. Záznam zahrnuje minimalistické sdělení uvádějící katalogové číslo (pod kterým položka vystupuje i na vyobrazení), počet zlomků, pojmenování artefaktu, jeho typologickou determinaci, rozměry, původ (místo zhotovení) a konečně datování. Zobrazení v případě, že není zachováno standardní zmenšení platné pro celou tabulku (obvykle 1/3), je provázeno údajem o zvláštním měřítku v číselné podobě. Rozhodující část vyobrazeného materiálu představují zlomky keramiky v podobě perokresby. Ve velkém rozsahu jsou použity kresebné rekonstrukce odpovídající části nádoby, zpravidla bez rozkreslení vlastního zlomku – ten je zaznamenaný tehdy, když je nutno představit například výzdobný motiv. Šedá výplň s různou, předem determinova-

nou intenzitou, dovoluje odlišit zvláštní úpravy povrchu, například glazuru uvnitř mortária a současně také červený povlak na jeho okraji. Vybrané zlomky jsou pak publikovány na barevných fotografiích.

Pozornost je věnována i značně malým zlomkům, především v případech skleněných fragmentů anebo terry sigillaty (TS). Namátkou lze uvést střep TS prezentovaný v podobě barevné fotografie (zlomek z výdutě se zbytkem kolku, Taf. 4: R2-499/2). Je zmenšený na 1/3, přičemž jeho největší rozměr byl v reálu 2,1 cm. V tomto případě by bylo praktičtější naopak zvětšení obrázku nebo reálná velikost. Na tabulkách je vyobrazeno celkem 1091 položek, což v průměru představuje 77 obrázků pro jeden ze čtrnácti sledovaných areálů. Čtenář tak má k dispozici plně reprezentativní přehled nálevového fondu, s nímž je při analýzách argumentováno. Jednoduchá kresba a dostupné slovní informace usnadňují kontrolu závěrů nabízených v textu publikace.

Soubor vybraných keramických typů získaných při terénní akci v letech 1976/1977 (na parcele 733) v prostoru sledovaném také při prospekci byl zpracován stejným způsobem, s využitím stejné grafiky. Na obrázcích 27–30 se opakuje míra zmenšení, způsob kresby a rekonstrukcí keramických tvarů, a také šedá výplň vyznačuje zvláštní úpravy povrchu. Zvolený postup tak umožňuje srovnání nálezů pocházejících z kontextů zkoumaných při terénních výzkumech s fondem nashromážděným v průběhu povrchové prospekce.

Zajímavé jsou informace, které přináší graf (Abb. 11) se sloupci vyjadřujícími četnost nálezů terry sigillaty (TS) v areálech 1–14. Každému z areálů je přidělen jeden ze sloupců, které vyjadřují množství získaného materiálu. Sloupce jsou pak rozděleny na několik úseků, přičemž délka úseku vyjadřuje procentuální podíl produktů některé z dílen, jejich výrobky se podařilo identifikovat v průběhu analýz. Ukázalo se, že do prostoru *canabae* byla terra sigillata dovážena během dlouhého období. Nejstarší etapu importů představuje aretinské zboží, dále následují výrobky sigillaty z prostoru Popádí (TS Transpadana), zastoupené jsou dílny v La Graufesenque, Banasac, Lezoux, Heiligenberg, Rheinzabern, Westerndorf, Pfaffenhofen, a dovážena byla také sigillata z Afriky. Je přitom možné sledovat zřetelné rozdíly ve využití jednotlivých ploch v průběhu času. Aretinskou sigillatu se podařilo najít pouze v jediném areálu (A 10), jižně od tábora legie. Mimo sídla legie byly tedy využity pouze plochy ležící v blízkosti komunikace, kterou se vjíždělo do opevněného tábora. Nejmladší produkty – z Afriky, jsou naproti tomu známé ze čtyř areálů. Nalezeny byly daleko na východ od tábora (A 4) i západně od tábora, a to jak v jeho sousedství (A 8), v jižním předpolí (A 10), tak i ve vzdáleném jižním předpolí (A 12). Tyto plochy tedy byly využívány v závěru období, kdy prostor Carnunta byl ještě zapojený do Římanů kontrolovaného světa. Výpověď tohoto grafu je poněkud omezena tím, že pro některé plochy jsou k dispozici pouze málo četné soubory, nebo odpovídající nálezy v místech vzdálených od tábora legie dokonce zcela chybějí. Třikrát ale bylo pro analýzy k dispozici více jak 100 kusů a v jižním předpolí, před zadní branou (v prostoru A 9), se podařilo sesbírat 799 kusů.

Z hlediska problematiky sledované archeologickým bádáním, které je zaměřeno na prostor severně od Dunaje, jsou významné ojedinělé doklady artefaktů barbarské provenience. Při sběrech bylo získáno pouze 6 exemplářů barbarské keramiky. V textu je popsána v sekci 4.6.7. Germanische Keramik (strany 82–83). Část nálezů pochází z areálu 2, který je vzdálený od tábora legie víc jak 3 km jihovýchodním směrem. Další se podařilo získat v areálu 9, v tomto případě v nejbližším jihovýchodním předpolí legionářského tábora; od zadní brány opevnění je tato plocha vzdálená pouze 500 m. Na obou místech byly půdní vrstvy narušené, a tak se při sběrech ve větším množství objevovaly starší nálezy. Keramika má být charakteristická pro pozdní 1. až 3. čtvrtinu 2. století. Z areálu 2 je vyobrazen jeden ze dvou nalezených zlomků (Taf. 3: L2-1790/2 –

miska se zesíleným okrajem). Dále jsou představeny tři ze čtyř položek získaných při sběrech v areálu 9 (Taf. 30: R2-375/5 – miska se zataženým okrajem; R1-337/6 – střep z výdutě s výzdobou nehtovými důlky, M-358/3 – střep z výdutě s leštěným povrchem a výzdobou rádelkem). Nálezy jsou datovány do období mezi lety 70–180. Odpovídají keramice, která je známá ze sídlišť barbarů obývajících území na sever od Dunaje. Objevy učiněné v blízkosti nejvýznamnějšího římského tábora v Horní Pannonii by se daly interpretovat jako stopy pobytu lidí pocházejících ze severního předpolí limitu v provinciálním prostředí. Autoři knihy ale k takovému závěru nedospívají. V textu (str. 82) vycházejí z názoru *Mathilde Grünewald* (1983, 66; také *Petznek* 2000, 254), která obdobné nálezy ze starších výzkumů v Carnuntu spojovala s regionálními obchodními kontakty.

V publikaci jsou v maximální míře využívány artefakty shromážděné v průběhu povrchových sběrů. Aplikována je přitom metodika opírající se o dlouholeté zkušenosti získané při průzkumných aktivitách v Británii. Je zřejmé, že tyto přístupy nejsou ani v současnosti v rakouské archeologii samozřejmé a běžné. V textu je pak na několika místech sambiřána anglická terminologie, jelikož pro odpovídající činnosti není v němčině k dispozici vhodný ekvivalent (například výrazy „linewalking“, „pick-up survey“, „off-site-Zonen“).

Přínosem by v budoucnu mohlo být spojení letecké prospekce, terénních výzkumů a sběrů na podobných lokalitách a následné srovnání výsledků se situací v Carnuntu. V civilním městě, na plochách v předpolí legionářského tábora, a také v auxiliárním táboře proběhly po 2. světové válce velké výzkumné akce, ty ale nebyly zatím v úplnosti publikovány, přitom publikace těchto výsledků by mohla přispět k lepší interpretaci výsledků povrchové prospekce. Do budoucna by bylo prospěšné obě cesty bádání více propojit. Inovaci od roku 2012 představovala velkoplošná měření – uplatnila se geofyzika s magnetometrií a georadarem, čímž se podařilo získat nové informace. Tyto postupy nabízejí perspektivu pro další poznávání.

Literatura

Doneus, M. – Gugl, Ch. – Doneus, N. 2013:

Die Canabae von Carnuntum – Eine Modellstudie der Erforschung römischer Lagervorstädte. Von der Luftbildprospektion zur siedlungsarchäologischen Synthese. Der Römische Limes in Österreich, Heft 47. Wien.

Droberjar, E. 2016:

Rec. Doneus, M. – Gugl, Ch. – Doneus, N. 2013: Die Canabae von Carnuntum – Eine Modellstudie der Erforschung römischer Lagervorstädte. Von der Luftbildprospektion zur siedlungsarchäologischen Synthese. Der Römische Limes in Österreich, Heft 47, Wien. Památky archeologické 107, 417–419.

Grünewald, M. 1983:

Die Funde aus dem Schutthügel des Legionärs lagers von Carnuntum (Die Baugrube Pingitzer). Der Römische Limes in Österreich, Heft 34. Wien.

Petznek, B. 2000:

Römerzeitliche Gebrauchskeramik aus Carnuntum. Ausgrabungen des Bundesdenkmalamtes 1971 und 1972. Teil 3. Carnuntum Jahrbuch 1999. Wien, 193–319.

Sven Jäger

Germanische Siedlungsspuren des 3. bis 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Rhein, Neckar und Enz. Band 1–2

Forschungen und Berichte zur Archäologie in Baden-Württemberg, Band 14

Dr. Ludwig Reichert Verlag
Wiesbaden 2019

Band 1: 578 stran, 227 obrázků,
50 tabulek

Band 2: 217 stran, 82 tabelí, 44 příloh
a 3 velkoformátové plány
ISBN 978-3-95490-444-0

Recenzoval:

Zdeněk Beněš

Ústav archeologické památkové péče
středních Čech
Nad Olšínami 448/3
CZ 100 00 Praha 10
zdenek.benes@uappsc.cz

Předložená monografie je publikací disertační práce, kterou autor obhájil na Ruprecht-Karls-Universität v Heidelbergu. Prvotní impuls k výběru tohoto tématu se podle autora samotného zrodil v momentě, kdy se mu pro zpracovávání sídliště v Oberderdingen-Flehhingen nepodařilo najít v regionu odpovídající publikované nálezy. Bylo tak pro něj obtížné adekvátně zasadit pojednávanou lokalitu do sídelní sítě. Řada nových velkoplošných výzkumů v okolí však autorovi umožnila vytvořit práci, která je průnikem mezi klasickou regionální studií a studií materiálovou, neboť vyhodnocuje řadu sídlišť, se kterými pak pracuje v rámci regionu a analyzuje jejich vztahy. První svazek monografie představuje textovou část, druhý pak katalog objektů a nálezu a tabely s vyobrazeními plánů a nálezů.

Jak již název napovídá, práce se zabývá obdobím mezi 3. a 5. stoletím n. l. a regionem, který je ohraničen horním Rýnem, Neckarem a jeho levobřežním přítokem, řekou Enz (součást oblasti Kraichgau). Cílem bylo zvolit region co nejvíce přirozeněji uzavřený, který by tak pokud možno ideálně reprezentoval původní sídelní komoru, nikoli současné politicko-administrativní členění. Je třeba podotknout, že se pohybuje v oblasti tzv. *agri decumates*, tj. regionu mezi horním Rýnem a horním Dunajem, jenž byl Římany postupně obsazen za Flaviovců na konci 1. stol. n. l. a pod správou Římské říše zůstal až do let 259/260, kdy *limes* v těchto místech přestal plnit svou funkci. Římská historiografie klade opuštění tohoto území Římany za vinu především kmenům Alamanů, kteří se sem, zprvu neúspěšně, pokoušeli proniknout již od 30. let 3. století. Alamanská nezávislost končí na konci 5. století, kdy byli poraženi franským králem Chlodvíkem. Z těchto řádků tedy plyne, že autor monografie se zaměřil především na nálezy „germánského“ původu. Nálezy římsko-provinciální jsou pro něj spíše jen doplňkem, vhodným především k přesnějšímu datování germánských souborů. Autor rovněž nehodnotí hrobové nálezy, neboť „k sídelním realitám příliš nevypovídají“. Jsou však pro něj dobrou indicií, že se nedaleko nachází také sídliště, byť třeba dosud archeologicky nepotvrzené. Slovy archeologické periodizace doby římské se pohybuje ve stupních C1 až D2 dle H. J. Eggerse. V německé literatuře a s ohledem na místní podmínky lze hovořit také o době „Nachlimeszeit“ a o nálezech „Nachwillenbefunde“, jež odrážejí kulturně-chronologickou situaci po opuštění regionu Římany. Jde zároveň o období, v němž autor sám v dané oblasti pocituje deziderát sídlištního výzkumu – na rozdíl od někdy nadreprezentovaného bádání nad funerálními památkami.

Již v jedné z úvodních kapitol (3. kapitola) autor předjímá, že se jeho práce zaměří na barbarskou keramiku, kterou posuzuje typologicko-stylisticky, ale také podle technických (technologických) vlastností. Na základě představených detailů úpravy povrchu a řezů střepů dokládá specifika domácí v ruce dělané keramiky 3.–5. stol. n. l. a zřetelně ji odlišuje od keramiky předchozích pravěkých období, jakož i od mladšího zboží. Ve zvoleném regionu dále vybírá lokality, kterými se v práci bude zabírat – až na jednu výjimku se nejedná o nálezy hrobové (neb ty již byly publikovány jinde), nýbrž sídlištní. Jen výjimečně se zabývá nálezy ojedinělými. Centrální pozornost v práci zaujmají větší či menší části sídlišť zkoumaných během záchranných výzkumů příslušných památkových organizací. Celkem se jedná o 32 lokalit, z nichž některé jsou zastoupeny více než jedním výzkumem nebo zjištěním. Cíle své práce shrnuje zhruba následovně: doplnění dějin osídlení v pojednávaném regionu, typologické i chronologické rozčlenění v ruce dělané domácí keramiky, interní chronologie lokalit, otázka kontinuity/diskontinuity, regionální kontakty a kulturní souvislosti, otázka etnicity, metodika krajinné archeologie i témata marginálnější, která na tomto místě nemá smysl konkrétně vypočítávat. Dalo by se říci, že hlavním záměrem práce je poskytnout archeologickému badání mnohovrstevná data, jež budou sloužit ke srovnání s výsledky výzkumu hrobových nálezů z regionu. Budou se vhodně doplňovat, nebo bude možné je srovnat jen obtížně?

V kapitole 4 se pak autor věnuje hodnocení jednotlivých náleзовých kategorií, a to takovým způsobem, že nejprve stanoví druh nálezu a poté jej analyzuje po jednotlivých lokalitách. Věnuje se tak nejprve mincím, které ukazují, že v některých místech obíhaly s různou intenzitou i v době po opuštění této oblasti římskou správou. Klasické typologicko-chronologické klasifikace se dostává i drobným nálezům, tedy v době římské tak oblíbeným sponám, jehlicím, součástí opasku, kruhovému šperku, skleněným i jantarovým korálkům, přívěskům a kostěným hřebenům. Nástroje a nářadí jsou zastoupeny noži, křesadly, klíči, jehlami, dláty, průbojníky i šídly, teslami, kroidly nebo dobytčími zvonky. Pozornost je věnována i skupině nástrojů z kosti (jehly, hladítka), kamene (brousky, žernovy) a drobným výrobkům z keramiky, jako jsou přesleny a tyglíky. Dojde nakonec i na doklady obrábění parohu a strusku z výroby železa i barevných kovů.

Bezpochyby největší prostor v celé práci se dostává keramice, jež tvoří podkapitulu 4.4. Z pojednávaného regionu autor analyzoval přes 5300 zlomků domácí keramiky datované do 3. až 5. stol. n. l., přičemž vytvořil dvě hlavní technologické skupiny: keramiku formovanou v ruce a vytáčenou na kruhu (jejich poměr činí 14 : 1). Tyto skupiny pak dělí na další technologické skupiny. Kupříkladu u kategorie v ruce formované keramiky se opírá o publikovanou disertaci Ch. Bückera (*Bücker 1999*). Toto dělení je založeno v prvé řadě na pozorování úpravy povrchu nádob, méně pak konkrétní barvy a příměsi v keramické hmotě. Vytváří tak skupiny A–C, přičemž vznikly také podskupiny (Aa, Ab, nebo dokonce Ca1, Ca2 atd.). Co se typologie tvarů týče, autor právem podotýká, že specifika keramického spektra každého období neumožňují používat nějaký obecný typologický model, nýbrž vznikaly a vznikají modely nejen pro každé období či kulturu, ale rovněž pro jednotlivé oblasti či dokonce lokality. Tyto systémy pak vzájemně nemusejí být korelovatelné, což ztěžuje jejich hodnocení v širším měřítku. Dalším problémem, se kterým se musí keramologické badání vyrovnávat, je značná fragmentárnost sídlištních souborů. I s tím si však lze poradit sledováním typů okrajů či plecí specifických pro různé tvary nádob. Studované spektrum sestává téměř výlučně z misek (Schalen), větších mís (Schüsseln), hrnců, lahví a tzv. hrnců se zataženým okrajem (Kümpfe). Zjištěno bylo jen zanedbatelné množství cedníků, pohárků a pokliček. Tyto typy je pak v některých případech obtížné odlišit nikoli pouze pro fragmentárnost jejich dochování, ale také z toho důvodu,

že mnohé tvary se „sblíží“ a „vzpírají se“ tak řádné klasifikaci. Celkem však bylo v práci tvarově určeno 688 jedinců. Autor se v případě typologie keramiky opíral o práce S. Spors-Gröger (1997) a G. Balle (2000). Sledované kategorie statisticky srovnával, a to jak v celkovém souboru, tak po konkrétních lokalitách, ale také podle vlastností jednotlivých tvarů. Podstatnou část jeho šetření tvoří jednotlivé studie na téma vývoje a typologizace tvarů nejen v rámci regionu, nýbrž celého Německa. Nutno říci, že v tomto ohledu se jedná o práci přínosnou i pro oblast Čech, které rovněž patřily do tzv. labsko-germánského kulturního okruhu a mnohá z autorových pozorování jsou tedy platná i pro naše území (např. exkurz do keramiky skupiny Přešovice-Friedenhain). A zjištění jsou to pozoruhodně cenná, zvláště když vezmeme v potaz v našem prostředí časté rozpaky způsobené neschopností přesněji datovat mnohé tvary právě z období stupňů C2–D1 (srov. např. Musil – Jílek 2012).

Je nutno zmínit i kapitolu o germánské na kruhu točené keramice, resp. její různé skupiny, se kterými je možno se v jihozápadním Německu setkat – např. tzv. „Braune Nigra“, „Mainzer Gruppe“, „Pfälzer Gruppe“ či pozdní *terra nigra*. S těmi se v Čechách setkáváme jen vzácně (např. Hušák – Jiřík 2009, 335–336, tab. 4: 5). Na analyzovaných sídlištních se pochopitelně v nemalém množství nacházela rovněž římsko-provinciální keramika, která dokládá vztahy a kontakty alamanské společnosti s oblastmi za nepříliš vzdáleným limitem. Nezpochybnitelný je rovněž datovací potenciál tohoto zboží.

Kapitola 5 se zabývá nemovitými objekty. Jednotlivé analyzované sídlištní lokality se kvalitou dochovaných stavebních struktur značně liší – někde jsou zachovány kvalitně a ve vyšším počtu, jinde lze na jejich datování usuzovat jen ze stratigrafického vztahu se staršími římsko-provinciálními stavbami a na jiných místech jsou zase téměř zničeny pozdějšími aktivitami. První pojednávanou skupinou objektů jsou, již tradičně, pozemnice. U nich autor sledoval rozměry, systém sloupových jamek, případně přítomnost ohniště nebo dochování podlahového horizontu. Pro typologizaci pozemnic bylo užito členění A. Leubeho (*Leube 2009*, 143–153). V archeologii doby římské v barbariku jsou cenné úplně půdorysy nadzemních staveb, těch totiž zpravidla bývá naprosté minimum, resp. jsou velmi špatně dochované nebo těžko datovatelné. Mezi malé stavby patří sýpky (*Speicherbauten*), zjištěné např. na lokalitě Güglingen. Velké stavby pak představují dva částečně dochované půdorysy dlouhých domů z lokality Wiesloch, které porušovaly podlahu staršího galořímského chrámku. Stavba 1 o dochovaných rozměrech 17 x 8,6 m byla patrně trojlodní, zatímco mladší stavba 2 o dochovaných rozměrech 21 x 7,4 m dvojlodní. Třetí skupinou staveb jsou pak technická zařízení – studny, ohniště a hutnické pece. Nadregionálními souvislostmi se autor zabývá především v případě dobře dochovaných pozemnic a nadzemních staveb, jejichž počty rostou i v regionech jižního Německa, kde jsou oproti severním oblastem, především pobřeží Severního moře nebo Dánska, stále poměrně málo dokumentované.

V kapitole 6 se autor věnuje vyhodnocení jednotlivých lokalit zvlášť. Vždy tak sleduje průběh výzkumu, nálezové kontexty, chronologické aspekty nálezů, doklady řemesel a hospodářských aktivit obecně, kontakty s blízkými i vzdálenými oblastmi a zapojení do komunikační sítě v regionu. V několika případech byla zjištěna přítomnost staršího civilního osídlení z doby římské okupace. Mezi nimi zaujímají nejvýznamnější místo – a to i objemem získaných movitých i nemovitých nálezů – již zmiňované lokality Güglingen a Wiesloch. V jejich případě lze studovat také strukturu rozplánování a rozmístění areálů obytných a výrobních. Jednotlivé subkapitoly jsou doprovázeny přehlednými plány a grafy shrnujícími zastoupení keramických skupin charakterizovaných v kapitole 4. Nemá smysl se na tomto místě zabývat jednotlivostmi, proto se rovnou přesuneme ke kapitole 7, jež představuje regionální syntézu a nejzákladnější kapitolu celé monografie.

Abstrahované závěry lze shrnout do řady bodů, reprezentujících jednotlivé subkapitoly. Autor navrhuje pro hmotnou kulturu, jež nemá římsko-provinciální charakter, užívat výrazu „aprovinciální“, a to především z důvodu vyhnutí se etnickým pojmům jako „germánský“, „římský“ či „alamanský“. Všimá si, že v ruce dělaná keramika na pojednáváných lokalitách nenavazuje na keramický sortiment předcházejícího období. To se však týká i keramiky na kruhu točené (*terra nigra*), která odkazuje spíše na kořeny barbarské, směřující do východních oblastí (polabská, przeworská kultura atd.). Významným zjištěním je, že nejstarší sídliště (přechod mezi „Limes- und Nachlimeszeit“ je kladen do horizontu C1b/C2) v daném regionu vznikají na jeho východní hranici (podobně jako hrobové nálezy, viz *Schach-Döriges 1998*) a postupně jsou zakládána i v oblastech západním směrem. K Rýnu se pak dostávají až v pokročilém 4. století. Důležitou otázkou je vztah těchto nových sídlišť k síti staršího, provinciálního, osídlení. Zdálo by se nepraktické nevyužít stávajících polních ploch a propracované komunikační sítě. A skutečně, v první kolonizační fázi vznikají sídla v blízkosti či na periferii sídlišť starších – ať již za účelem využití výše řečených výhod, nebo ve snaze vytěžit dostupné surovinové zdroje. V pozdějších fázích pak vznikají sídliště mimo tato stará sídla. Pro české bádání mohou být teoretická východiska předkládaná autory pro situaci v jihozápadním Německu zajímavá např. v souvislosti s koncem doby laténské (jako hospodářsky poměrně vyspělé společnosti) a počátkem doby římské. Ostatně, k podobným situacím muselo docházet jistě i na území Římany vyklizené provincie Dacie.

Je třeba říci, že s nálezy „germánského“ či „aprovinciálního“ původu se ve studované oblasti, resp. především na sídlišťích podél limitu, setkáváme už během 1. poloviny 3. století, což bývá vykládáno přítomností auxiliárních jednotek germánského původu a nemusí být příznakem vpádu vetřelců. Přesto, již roku 233 je v této oblasti hlášen velký vpád barbarů, který patrně způsobil zánik některých sídel. Mnohá však trvala dál a zdá se, že konec jim neucinil ani ohlášený odchod římské správy v letech 259/260. Na početných vojenských zařízeních na limitu ale činnost ustává až po roce 275. Stejně tak je možné předpokládat, že neodcházejí ani všichni provinciální osadníci, ať už se jedná o původní obyvatele, nebo o romanizované Germány, kteří se zde začali usazovat teprve nedávno. Rok 260 představuje významné datum také kvůli vzniku tzv. Galského císařství (*Gallische Sonderreich*), které změnilo poměr sil v regionu Galie, a tedy i v obou germánských provinciích. Důvodů k postupnému opuštění *agri decumates* tedy bylo více, nikoli pouze postupný příchod Alamanů z východu a severu. Ostatně, nejsou zde pozorovány dramatické a velkoplošné stopy ničení a plundrování. Otázka kontinuity/diskontinuity je jedno z dalších závažných témat, která autor otevírá. Rozděluje pojednáváná sídliště do skupin podle doby jejich zániku, resp. konce jejich římsko-provinciální složky, a chronologického vztahu se složkou novou, „aprovinciální“. Rozlišuje tedy, kdy tato nová složka nastupuje – zda ihned, nebo až po jistém hiátu. Ukazuje se, že možných konců a vztahů je mnoho, že vývoj lokalit je heterogenní, individuální. Že však nejpozději na konci 3. století dochází k zásadní kulturní proměně, je zřejmé v celém regionu. Do jaké míry se na tvorbě nového prostředí podílelo ještě staré provinciální obyvatelstvo, či dokonce teprve krátce romanizování germánští foederáti, to je velmi těžké říci. Autor se domnívá, že právě tyto „starší imigranti“ se na osídlení oblasti po (postupném) odchodu provinciálního obyvatelstva podíleli v první řadě a teprve postupně k nim přibývaly menší skupiny labsko-germánského původu. Ani definitivní orientace na „aprovinciální“ kulturu se nevyhnula dalším proměnám. Zhruba v polovině 4. století je na některých lokalitách markantní vliv oblasti z pobřeží Severního moře, resp. dolního Polabí. Osídlení studovaných lokalit končí většinou v 1. třetině 5. století, výjimečně na přelomu 5. a 6. století. Zda to souvisí s porážkou Alamanů Franky u Tolbiaca (Zülpich) roku 506, nelze samozřejmě s jistotou říci.

Problém pochopitelně tkví v tom, jak různé kulturní proměny a kontakty interpretovat. Již nějakou dobu je jasné, že nelze všechny kulturní proměny považovat za důsledek fyzické migrace (srov. např. *Prien 2005*). Vždy je třeba zvažovat také ovlivňování jiného rázu, a to zvláště při vědomí, že archeologie zachycuje většinou nikoli krátkodobé události, nýbrž procesy *longue durée*. Autor dosvědčuje, že si toho je vědom a hledá další vhodná řešení a interpretace. Studovanou oblast, potažmo širší region *Alamaniae* považuje za „Grenz-Gruppe“ mezi kulturami a kulturními skupinami, která propojuje řadu různých prvků – některé jsou však specifické více či méně jen pro ni samotnou (např. absence velkých nekropolí, vznik výšinných sídel, produkce pozdní keramiky typu *terra nigra* atd.). Autor píše, že (sídlíšní) nálezy samotné nám téměř nikdy nepodávají informace o příslušnosti majitelů ke společenským skupinám, nebo dokonce o cílech jednotlivých osob. Proto z nich nemůžeme vyčíst, kolik z původních provinciálních obyvatel zůstalo ve stejných sídlech i v době „postlimitní“, co se stalo s různými společenskými skupinami (např. otroky nebo nedávno usazenými Germány) a jak reagovali na příchod nových rozmanitých germánských skupin. Písemné prameny nám v tomto případě bohužel dostatečně nepomáhají, a to přesto, že oblast *de iure* patřila Římskému impériu minimálně do poloviny 4. století. I z jiných prací se ostatně zdá, že *Alamaniae* byla až zhruba do poloviny 5. století jistou volnější součástí římského obranného systému a výšinná opevněná sídliště mohla být inspirována římskými zařízeními na limitu.

Uvedená monografie Svena Jägera představuje dílek postupně mohutnící odborné literatury, zabývající se problematikou sídlišť a sídelních regionů v době protohistorické. Ta byla, až na světlé výjimky na pobřeží Severního moře, dosud spíše zanedbávaná a oproti archeologii pohřbená a hrobu přehlížena. Vždy se totiž zdálo, že úsilí vložené do zpracování objemných a značně fragmentarizovaných souborů ze sídlišť nepřináší tak efektní (a efektivní) výsledky jako studium ucelených a uzavřených souborů hrobových. Ukazuje se, že tato náročná práce může přinášet pozoruhodné poznatky, je však třeba mít štěstí na vhodné soubory a chytře volit metodiku jejich zpracování. Vzhledem k tomu, že v Čechách hrobových nálezů z doby římské vlivem půdní eroze a devastujících účinků zemědělské techniky příliš nepřibývá (snad s výjimkou Nezabylic na Chomutovsku), pozornost badatelů se k sídlišťům chtít nechtě obrátit musí. Je však třeba položit si ty správné otázky.

Literatura

Balle, G. 2000:

Germanische Gefäßkeramik aus der frühalamannischen Siedlung von Bietigheim „Weilerlen“. In: Biegert, S. – von Schnurbein, S. – Steidl, B. – Walter, D. /Hrsg./: Beiträge zur germanischen Keramik zwischen Donau und Teutoburger Wald. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 4. Bonn, 183–193.

Bücker, Ch. 1999:

Frühe Alamannen in Breisgau. Untersuchungen zu den Anfängen der germanischen Besiedlung im Breisgau während des 4. und 5. Jahrhunderts nach Christus. Archäologie und Geschichte – Freiburger Forschungen zum ersten Jahrtausend in Südwestdeutschland 9. Sigmaringen.

Hušták, P. – Jiřík, J. 2009:

Osídlení z doby římské v Praze-Hloubětíně, „Zahrady nad Rokytkou“. In: Karwowski, M. – Droberjar, E. /eds./: Archeologia Barbarzyńców 2008: powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim. Collectio Archaeologica Ressorviensis XIII. Rzeszów, 305–351.

Leube, A. 2009:

Studien zu Wirtschaft und Siedlung bei den germanischen Stämmen im nördlichen Mitteleuropa während des 1. bis 5./6. Jahrhunderts n. Chr. Römisch-Germanische Forschungen 64. Mainz am Rhein.

Musil, J. – Jílek, J. 2012:

Osada z pozdní doby římské a počátku doby stěhování národů v Chrudimi. Východočeský sborník historický 21, 3–76.

Prien, R. 2005:

Archäologie und Migration. Vergleichende Studien zur archäologischen Nachweisbarkeit von Wanderungsbewegungen. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 120. Bonn.

Schach-Döriges, H. 1998:

Zu süddeutschen Grabfunden frühalamannischer Zeit. Versuch einer Bestandsaufnahme. Fundberichte aus Baden-Württemberg 22/1, 627–654.

DOI: 10.11588/fbbw.1998.1.65762.

Spors-Gröger, S. 1997:

Der Runde Berg bei Urach XI: die handgemachte frühalamannische Keramik aus den Plangrabungen 1967–1984. Sigmaringen.

Susanne Grunwald

Burgwallforschung in Sachsen

Ein Beitrag zur Wissenschaftsgeschichte der deutschen Prähistorischen Archäologie zwischen 1900 und 1961

Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Professur für Ur- und Frühgeschichte der Universität Leipzig, Band 331

Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH

Bonn 2019

293 stran s 23 tabulemi

ISBN 978-3-7749-4188-5

Recenzoval:

Jan Hasil

Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.
Letenská 4, CZ 118 01 Praha 1
hasil@arup.cas.cz

Archeologie a politicko-ideologický vývoj společnosti byly, jsou a nepochybně i budou protkány hustým předivem vzájemných vztahů a interakcí. Provozovat výzkum zaniklých struktur, které obklopují soudobou společnost, aniž by k ní toto studium bylo vztaženo, je stejně bláhové, jako požadovat po ideologiích, politicích i dalších z „vykladačů“ minulosti (v neposlední řadě po historících), aby ze svého narativu vynechali mnohdy monumentální, impresivní i tajuplné a přitom mlčící prameny archeologické. Zvláště to pak platí pro místa svázaná s dějinnými počátky entit, jako jsou národní či regionální celky, k nimž se moderní společnost vztahuje. Zcela mimořádný je pak tento zájem o areály, s nimiž lze spojovat někdejší elity (srov. *Hasil – Novák 2020 v tisku*). Znalost těchto vzájemných významových vazeb je proto nezbytnou součástí kriticky pojatého archeologického studia, čehož si byla vědoma autorka referované publikace (zejm. s. 12–15), když formulovala vymezení svého výzkumného úkolu. Tím je zevrubný rozbor *diskurzu archeologie hradišť* (k pojmu se dostaneme dále) na území dnešní německé spolkové země Sasko v bouřlivých dobách „dlouze“ chápané první poloviny 20. století (1900–1961).

Hned na úvod je nutno předeslat, že publikace je nepochybným přínosem i pro výzkum hradišť v České republice. Při pročítání jednotlivých kapitol je český čtenář prakticky neustále vybízen ke srovnávání s domácím prostředím. Z plejády pozoruhodných komparativních aspektů je však třeba vyzdvihnout jeden obecný, a tím je zásadní rozdíl v tom, jakým způsobem píše o dějinách oboru Susanne Grunwald a v čem se odlišuje od kánonu, kterého se vesměs drží domácí autoři. Čeští archeologové nahlízejí na minulost svého oboru i jeho institucí většinou prizmatem profilových osobností, které nastavovaly badatelskou agendu či formovaly oborové orgány a instituce (např. *Klápště 2009; Hasil 2018, 17–40; Starcová 2020 v tisku*). Vedlejším produktem tohoto pojetí však leckdy bývá určitá mytizace těchto osob. Charakteristické je v tomto směru zatížení současné české archeologie na vyjadřování „oborové identity“ historickými obrazovými materiály,¹ které v sobě

¹ Na rovinu obrazové komunikace nenaráží recenzent v souvislosti se S. Grunwald náhodně, neboť dalším z jejích významných badatelských témat je výzkum vývoje archeologického odborného mapování – viz zejm. *Grunwald et al. /Hrsg./ 2018*.

kombinují právě legendární postavy oboru s vizuálně atraktivními aspekty terénního výzkumu.² Autorka naopak naprosto upozaduje ve svém přístupu úlohu jednotlivce.³ I zde můžeme tuto skutečnost podtrhnout poukazem na vizuální stránku publikace; v obrazové příloze se nevyskytuje byť jen jediný portrétní či žánrový snímek, ba dokonce jsou protagonisté saského výzkumu hradišť v celém textu převážně uváděni pouze formou příjmení bez křestních jmen či alespoň iniciál! Předmětem analýzy S. Grunwald je taxativně vymezený soubor odborných textů nazvaný *Korpus Burgwallforschung Sachsen 1900–1961* (s. 245–250), který má být zdrojem a médiem již zmíněného *diskurzu archeologie hradišť* v Sasku coby autorčina ústředního objektu poznávání (s. 12–16, 220–223). K řešení nastolené ústřední otázky je takto zvolená pramenná báze zcela odpovídající a navíc v zásadě úplná, což o heuristice týkající se osob či institucí zpravidla nebyvá možné říci ani při nejvyšším možném vynaloženém úsilí.

Analytická část publikace je členěna do čtyř kapitol, které kopírují základní obrysy politických dějin Německa. První z nich proto sleduje období do pádu hohenzollernského císařství (do roku 1918), druhá éru výmarské republiky (1918–1933), třetí čas nacistické diktatury (1933–1945) a čtvrtá roky institucionálního i ideového formování života v sovětské okupační zóně (1945–1961), takřka symbolicky uzavřené vznikem jedné z nejznámější „*Wehranlage*“ v dějinách lidstva – berlínské zdi. Autorka zde zcela logicky neusiluje o holistický přístup, neboť výzkum *předhistorických hradišť* (kam jako integrální a zejména v době po roce 1945 určující komponenta spadá i období raného středověku) je přirozeně součástí vyššího celku, *předhistorické archeologie*. S. Grunwald naopak ve svém výkladu postupuje (více méně v chronologickém pořádku) podle jednotlivých milníků, které ovlivňovaly výzkum hradišť v Sasku a související odbornou komunitu. Těmi jsou především výzkumy klíčových lokalit, které formovaly další směřování badání,⁴ a důležité změny v organizaci vědeckého života a institucí či památkové péče.⁵ Českého čtenáře nepochybně zaujmou kapitoly věnované kooperaci saské archeologie s polskou a československou poválečnou vědou (s. 193–197), mimořádné pozoruhodné jsou také pasáže věnované národnostně lužickosrbšskému příspěvku k výzkumu hradišť (zejm. s. 17, 202–205), které představují jakýsi protipól (nikoliv para-

lelu!) k osudům německé nacionální archeologie v Čechách a na Moravě před rokem 1945.

Ačkoliv na to autorka v teoretických pasážích svého díla přímo neodkazuje, vydává se svou prací směrem k dějinám (kolektivních) mentalit (např. *van Dülmen 2002*, 43–60; *Tellenbach 1982*). Referované publikaci tak rozhodně nelze upřít inovativnost, jakkoliv lze polemizovat o ústředním pojmu, tj. *diskurzu archeologie hradišť* samotném. Zdá se, že autorka při formulování tohoto pojmu vycházela z poněkud profanovaného významu slova *diskurz* (tj. *diskurz* jako hovoření, resp. psaní o něčem či nějak), a nikoliv z jeho primární definice (tj. *diskurz* jako jednoznačně identifikovatelná jednotka významu – tak např. *Ricoeur 1997*). V opačném případě by totiž musela předpokládat naprostou státnost saské hradištní archeologie po dobu šesti dekad a tří či čtyř badatelských generací, jejichž díla jsou ve zkoumaném korpusu literatury zahrnuta. To je přirozeně naprosto vyloučený předpoklad, vždyť i konkrétní jednotlivci „k diskurzu“ (a tedy do analyzovaného korpusu) přispívali po mnoho desítek let své vědecké kariéry, kdy se nesporně vyvíjeli odborně i světonázorově. Předmětem výzkumu S. Grunwald tak přirozeně nemůže být významový monolit poznávání hradišť v Sasku v době sahající od vilémovského Německa po pieckovskou NDR, nýbrž komunikační strategie uvnitř i vně komunity badatelů zabývající se archeologií hradišť v Sasku. Lze litovat, že autorka touto terminologickou nevyhraněností svým čtenářům zejména na prvních stranách komplikuje porozumění již tak lexikálně i syntakticky náročnému textu.

Pro analýzu *diskurzu studia hradišť* definuje S. Grunwald šestici komunikačních prostorů, úrovní a strategií. Profesionalizace (*passim*, zejm. s. 27–30 a 217–219) a institucionelizace (*passim*, zejm. s. 24–27 a 217–219) jsou v principu zřejmě a vzájemně svázané pojmy, takže zde postačí konstatovat, že zvláště pasáže věnované formování a vývoji archeologie v univerzitním prostředí dalece přesahují hradištní tematiku a jsou relevantní jako zdroj poznání o univerzitní archeologii v Sasku na obecné rovině. Lze je dokonce číst i jako fundované a bohatě dokumentačně podložené případové studie o klasické německé univerzitní kultuře a jejích střetech s totalitními režimy 20. století. V celkovém hodnocení snad až příliš příkré pasáže se týkají legitimizačních strategií hradištního *diskurzu* (*passim*, zejm. s. 30–34 a 219), v nichž autorka shledává výhradně účelové narativy, jejichž smyslem má být oportunistické získávání zdrojů a prestiže v konkurenci jiných vědních oborů i ostatních směrů archeologického studia. Příklon k vlastivědným (skrytým nacionalistickým) směřováním německé vědy v době vilémovské i hitlerovské, jakož i konjunktura slovanské archeologie (a tedy i výzkumu raně středověkých hradišť) v době NDR jsou jevy dobře známé a autorkou na základě dobové archeologické produkce i důsledně faktograficky podložené. Pokud je však budeme pokládat jen za projev konjunkturalismu (*nota bene* kariéerně úspěšné části) protagonistů saského hradištního *diskurzu*, pak je nutno si paralelně položit otázku po skutečných motivacích čtyř generací saských archeologů hradišť; studie S. Grunwald na ni bohužel odpověď nenabízí.

Zajímavou autorskou koncepcí přináší S. Grunwald při strukturování archeologického prostoru, a to jak ve smyslu geografickém, tak též sociálním. Pod vlivem soudobých historiků, sociologů a sociálních geografů (mezi jinými Erica Hobsbawma, Petera Weicharta či Iny-Marie Geversové) definuje pojmy (archeologický) znalostní prostor (*Wissensraum*), místo poznání (*Wissensort*, popř. *Lernort*) a archeologický revír (*archäologisches Revier*) – viz s. 19–24 a zejm. Tabelle 1. Pokud začneme od posledního z nich, připisuje S. Grunwald každé archeologické komunitě i jednotlivému archeologovi teritoriálně založenou sebeidentifikaci (s. 22). Formující faktory této teritoriality („akčního rádia“ – s. 23) archeologů mohou být odborné i technicistní; patří sem osobní zájmy jednotlivců, vnější (politická) zadání i omezení, ale například také dopravní dostupnost či nejrůznější ekonomické aspekty. Tato teritorialita je však nejen

² V některých případech potom významní představitelé oboru absentují, čímž je míra skuritly obrazového sdělení završena – srov. <https://www.arup.cas.cz/> [cit. 5. 6. 2020].

³ Tento deficit snad má vyrovnávat biografický glosář, který je poněkud neorganickou a snad dodatečně vzniklou přílohou publikace (s. 225–244). Nepochybně se jedná o její koncepčně a v důsledku i obsahově nejslabší část, neboť věcné údaje se zde vyskytují jen u méně významných archeologů, popř. u osobností, které se saské archeologie dotýkaly jen okrajově (např. císař Vilém II., nacistický ideolog Alfred Rosenberg), zatímco u skutečně klíčových osobností, jakými byli Gerhard Bersu, Wilhelm Unverzagt či Werner Coblentz, věcné údaje chybí a příslušná hesla obsahují jen odkazy na sekundární literaturu.

⁴ Z deseti modelových příkladů jsou v českém prostředí patrně nejznámější dvě hornolužické lokality, a to hradiště Ostro, Gem. Panschwitz-Kuckau, Ldkr. Bautzen (hornolužický Wostrow), domnělé centrum kmene Milčanů – s. 55–59, 82–85, a hradiště v Kleinsaubernitz, Gem. Malschwitz, Ldkr. Bautzen (původem hornolužické místní jméno Radisch či Hrodisco) – s. 53–55.

⁵ Např. zformování *Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der nord- und ostdeutschen vor- und frühgeschichtlichen Wall- und Wehranlagen* (tzv. Burgwall-Arbeitsgemeinschaft známá pod zkratkou Burgwall-AG) roku 1927 – s. 91–110, vydání tzv. *Heimatschutzgesetz* roku 1934 (ve skutečnosti nacistického vládního nařízení, které ale odráželo dlouhodobé úsilí archeologické obce z dob výmarské republiky) – s. 119–121, nebo formování *Institut für Vor- und Frühgeschichte* východoněmecké akademie věd po roce 1946 – s. 159–172.

(sebe)definující, ale též zavazující (v morálním i normativně právním smyslu), a právě proto volí autorka pro její terminologické uchopení internacionální označení *revír*, který označuje místo působnosti, ale též zodpovědnosti pro celou řadu jiných lidských profesních činností – rybáře, lesní hospodáře, horníky, požárníky, policisty a v jistém smyslu i kriminální živly (s. 23). V případě autorčina zájmového území (dnešního spolkového státu Sasko) lze hovořit o jeho dlouhodobé prostorové kontinuitě (s. 16), takže i jeho *archeologický revír* zakládá stabilní rámec pro sledování archeologické komunity a jejich *archeologických znalostních prostorů a míst poznání*.

Poslední dvě jmenované entity S. Grunwald dále člení podle kritéria trvalosti či dočasnosti. Rozpoznává tak:

Trvalý archeologický znalostní prostor: jeho znakem je rozsáhlý formát prostorového, sociálního či věcného záberu, bývá založen jako dlouhodobě trvající entita na institucionální či právní bázi; příkladem je například záběr (opět územní, komunitní i tematický) badatelského spolku či výzkumné instituce, nebo územní, časový a věcný dopad památkové právní úpravy.

Dočasný archeologický znalostní prostor: jeho znakem je opět široký záběr, ale bývá proponován krátkodobě; příkladem je celoregionální či nadregionální vědecký projekt či podnik, nebo dílčí archeologický revír pomíjející s komunitou či jednotlivcem.

Trvalé archeologické místo poznání: je zacíleno lokálně, bývá založeno jako dlouhodobě trvající entita na institucionální či právní bázi; příkladem je archeologická sbírka, muzeum, památkový úřad, archiv, vysokoškolská katedra či odborná knihovna.

Dočasné archeologické místo poznání: je zacíleno lokálně a je proponováno krátkodobě; příkladem je lokální vědecký projekt či jednotlivý archeologický výzkum.

V prostředí takto nastavených časoprostorových a sociálních entit je autorka schopna členit výstupy saské archeologie hradišť, vyjádřit, jakým způsobem se na nich podílely dílčí instituce, formalizované i neformální komunity i jednotlivci, a uvažovat tak o jejich strategiích jednání. V Sasku, které můžeme pokládat za modelový příklad jedné stabilní badatelské komunity, a tedy i stabilního *archeologického revíru* ve východní části střední Evropy, tak pozorujeme v „dlouhé“ první polovině 20. století podobný vývoj, jako například v *revíru* českém nebo moravském: nositelem výzkumu hradišť byli nejprve rozptýlené a zároveň nezávislé soukromé osoby a iniciativy a později různé spolky, společnosti a komise. Německým specifickým, které nenalezne v českomoravském kontextu srovnání, je existence badatelského „spolku nad spolky“: Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG), společnosti založené již roku 1920, jež se podílela též na financování výzkumu hradišť a tím pádem ovlivňovala mj. komunikační a legitimizační strategie saské archeologie. Teprve pozvolna nastupoval proces institucionální a profesionalizace, která převáděla stále větší část archeologické komunity do veřejných institucí. V německém prostředí byl tento proces urychlen nástupem nacistů a jejich výnosy v oblasti *Heimatspflege* (vč. péče o archeologické památky) či např. glajchšaltováním habilitačního řízení na celoregionální úrovni (vč. vyloučení části obyvatelstva – charakteristicky Židů – z účasti na tomto znalostním prostoru). Finálním stádiem je pak faktické smazání rozdílů mezi veřejnými a státními institucemi a stanovení komplexních výzkumných plánů, jež vedly na jednu stranu ke scelování *vědostních prostorů* (též nadregionálně a mezinárodně, v saském případě zejména směrem k Polsku a pak i Československu) a posílení velké části *míst poznání* (v rovině prestiže i prostředků), ovšem za cenu zániku dílčích *revírů* a na ně vázaných komunit i jednotlivců.

Práce S. Grunwald představuje podstatný příspěvek k **historii** archeologického bádání ve střední Evropě, přičemž poznávací strategii, která bazíruje na odborné produkci studované komunity, i spektrum kladených otázek

směřující k vývoji její individuální i kolektivní mentality, je třeba pokládat za objektivní i následoványhodné. Přesto má recenzent potřebu zdůraznit v předchozí větě oborové ukotvení referované publikace, která svou diachronní stavbou a kauzálně nastavenou argumentací jednoznačně stojí mimo obor archeologie, jemuž je vlastní naopak přístup synchronní a strukturální (charakteristicky *Vašíček 2006*, 94–122). V žádném případě se nejedná o kritiku referované publikace, spíše o výsledek shrnujícího zamyšlení, k němuž tato úctyhodná studie dává podnět. Pokud je totiž prací S. Grunwald názorným způsobem demonstrováno, že hovořit a psát o minulosti archeologického bádání lze mnohem strukturovaněji a argumentačně průkazněji, než jen optikou životních osudů význačných představitelů této vědní disciplíny, přirozeně se nabízí otázka, jakým způsobem uchopit minulost archeologického bádání metodami, které by byly blízké **archeologickému** způsobu analýzy (např. na základě formálních a prostorových projevů tohoto fenoménu). Pokud S. Grunwald s úspěchem přistoupila k analýze výstupů, tj. korpusu publikací a v nich obsažených komunikačních strategií, nabízel by se zde ke komplementárnímu rozboru množina vstupů, tedy výzkumných dat a procesu jejich akvizice, při aplikaci principů archeologické oborové reflexivity (například na materiálu z bezprostředně sousedícího regionu severozápadních Čech).

Literatura

- van Dülmen, R. 2002*: Historická antropologie: Vývoj, problémy, úkoly. Praha.
- Grunwald et al. /Hrsg./ 2018*: *Grunwald, S. – Hofmann, K. P. – Werning, D. A. – Wiedemann, F. /Hrsg./*: Mapping Ancient Identities. Methodisch-kritische Reflexionen zu Kartierungspraktiken. Berlin Studies of the Ancient World 55, Berlin.
- Hasil, J. 2018*: Chebsko v raném středověku. Archeologie stredoevropskeho regionu v 7.–12. století. Archeologica 2. Praha.
- Hasil, J. – Novák, D. 2020 v tisku*: Diskontinuity historické archeologie v Čechách? Studium elit jako modelový příklad. Archaeologia historica 45.
- Klápště, J. 2009*: Wege und Kreuzwege der Burgwallforschung in Böhmen. In: Rieckhoff, S. – Grunwald, S. – Reichbach, K. /Hrsg./: Burgwallforschung im akademischen und öffentlichen Diskurs des 20. Jahrhunderts. Leipziger Forschungen zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 5. Leipzig, 125–134.
- Tellenbach, G. 1982*: Mentalität. In: Kerner, M. /Hrsg./: Ideologie und Herrschaft im Mittelalter. Darmstadt, 385–407.
- Starčová, M. 2020 v tisku*: S touhou odkrývat. Prvních 20 let existence Státního archeologického ústavu. Archaeologia historica 45.
- Ricoeur, P. 1997*: Teória interpretácie: diskurs a prebytok významu. Bratislava.
- Vašíček, Z. 2006*: Archeologie, historie, minulost. Praha.

Antonín Zůbek**Hřbitov při kostele sv. Jakuba v Brně**

Vyhodnocení archeologických poznatků

Archaia Brno o. p. s.
Brno 2018
176 stran, 173 obrázků
ISBN 978-80-907322-0-9

Recenzoval:

Jan Frolík

Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.
Letenská 4, CZ 118 01 Praha 1
frolik@arup.cas.cz

Přibližně od přelomu století postupně narůstá počet záchranných archeologických výzkumů spojených s rekonstrukcemi a úpravami vrcholně středověkých kostelů v intravilánech vesnic a měst. Příčinou je obvykle zanedbaný stavební stav kostela a archeologický výzkum je jedinečnou (a mnohdy také poslední) možností, jak poznat historii a vývoj stavby, ale především také část hřbitova, který se kolem ní rozkládá nebo rozkládá. Výzkum středověkých nekostelních pohřebišť/hřbitovů má velmi dlouhou tradici (např. pro Moravu *Živný 2005*), ale vrcholně středověký a novověký hřbitov představuje dosti odlišnou a převážně velmi složitou terénní situaci (*Čechura 2010; Omelka – Řebounová 2017*). Její složitost a komplexnost narůstá s rostoucí prozkoumanou plochou a se zvyšujícím se počtem hrobů, kterého je na raně středověkých pohřebišťích dosahováno spíše výjimečně (např. pohřebiště „Na Valách“ ve Starém Městě u Uherského Hradiště – asi 1500 hrobů). Mezi nejrůznější zkoumané hřbitovy na našem území patří hřbitov kolem kostela sv. Jakuba v Brně (2162 jedinců). Počet hrobů přesahuje zkoumanou část hřbitova u pohřební kaple Všech Svatých s kostnicí v Kutné Hoře-Sedlci (1828 jedinců; *Frolík 2017a; 2017b; 2018; 2019a*), ale i novověký hřbitov z Prahy-Karlína (1429 jedinců; *Kačl – Průchová 2017*). Přesahuje i z velké části prozkoumaný vrcholně středověký a novověký hřbitov v lokalitě Krásno na západním Slovensku (1609 středověkých hrobů a 1995 všech hrobů celkem; *Krupica 1978; Gogová 2013*). Takto rozsáhlé zkoumané hřbitovy jsou výjimkou i jinde v Evropě, pokud pomineme hřbitov v areálu St Mary Spital v Londýně (10 516 koster; *Connell et al. 2012*). Je zřejmé, že vyhodnocení tak velkého počtu pohřbů a jejich interpretace v potřebných souvislostech je mimořádně náročným úkolem. V Brně se ho ujal Antonín Zůbek v referované publikaci, která je upravenou verzí jeho disertační práce (*Zůbek 2013*).

Hřbitov u kostela sv. Jakuba je nejprve zasazen do kontextu pohřbívání v historickém jádru Brna a v jeho bezprostředním zázemí, a to až do 19. století. Pro sledovanou problematiku je důležité, že kostel sv. Jakuba byl farní, a to přibližně pro severní polovinu městského jádra, a s výjimkou zřejmě nepočtených pohřbů v městských kláštřích zde jiný kostel právo pohřbu neměl. Byl postaven mezi léty 1201–1222, jeho vznik tedy předchází lokaci města. Kostel se hřbitovem tvořil od počátku součástí městské zástavby, ale rozsah přilehlého hřbitova se měnil a proměňována od 19. století také uliční síť v blízkém okolí.

Autor podává výčet archeologických výzkumů v bezprostředním i vzdálenějším okolí kostela. Vypočítává celkem 34 záchranných archeologických výzkumů z období let 1990–2011. Pozůstatky hřbitova nebo části církevních sta-

veb zachytila pouze menšina z nich (deset) a ostatní slouží spíše k negativnímu vymezení rozsahu hřbitova. S výjimkou dvou výzkumů je všechny provedla společnost Archaia Brno. Velmi důležitou kapitolu představuje popis metodiky výzkumu hřbitova, který v míře detailu přesahuje obvyklá sdělení při publikaci pohřebišť. Pro dokumentaci byla použita dnes již obvyklá formulářová archeologie s důrazem na stratigrafické vztahy podle Harrisovy metody. Výzkum musel překonat problémy s identifikací jednotlivých hrobů (či přesněji kosterních ostatků) v homogenizované hřbitovní vrstvě. Uplatněna byla též zásada, že za zásyp hrobové jámy byl považován pouze materiál z bezprostřední blízkosti kostry, tj. odstraňovaný při její preparaci, i když je zřejmé, že výplň hrobové jámy byla původně bezesporu objemnější.

Vyhodnocení rozsáhlého výzkumu sestává ze dvou základních částí. První z nich se zabývá vybranými aspekty terénní situace. Rekonstruován je stavební vývoj kostela sv. Jakuba, a to převážně podle nevelkých úseků zdív, která přesahují půdorys stojící stavby. Odůvodněně jsou rekonstruovány tři základní stavební fáze (a s těmi je porovnáván vývoj hřbitova). Pozornost je věnována dalším drobnějším stavbám na hřbitově. Identifikovány byly tři kaple přímo přistavěné ke kostelu a také reliktů samostatně stojící kaple sv. Mořice. Rozpoznána byla také původní fara a nejspíše zdíva školy. Rekonstruován je též rozsah hřbitova a jeho koexistence s okolní zástavbou. Pro nejstarší období byl pravděpodobně vymezen plotem či palisádou a příkopem. Vymezení záhy zaniklo a hřbitov byl rozšiřován na úkor okolní zástavby, až dosáhl plochy přesahující 4000 m². Opačný jev nastal po zrušení hřbitova v roce 1785, kdy se plocha hřbitova stala veřejným prostorem a v 19. století došlo k zásadní proměně uliční sítě. Autor dále sleduje detaily podoby hřbitova (ohrazení a vstupy, kříž, světlo mrtvých apod.). Existenci drobných objektů dokládají písemné či ikonografické prameny, ale ztotožnění s konkrétní terénní situací je (s výjimkou zaniklé zděné kostnice) problematické. Pro další výzkum je zajímavé zjištění určitého počtu jam, hloubených v době existence hřbitova (a s početnými lidskými kostmi ve výplni), jejichž interpretace není zřejmá a není jasné, jaké aktivity na hřbitově k této činnosti vedly. Nejednoznačné náznaky ukazují na členění hřbitova, které však nelze rekonstruovat, a autor se velmi opatrně vyslovuje k dalším jevům, jako je preference určité části hřbitova (jižně od kostela?) pro uložení nebožtíka. Jednoznačné je slábnutí intenzity pohřbívání s rostoucí vzdáleností od kostela. Otázkou zůstává označení hrobů nebo členění hrobů do skupin, užíváných určitou skupinou. Zajímavý je poznatek o vysoké intenzitě pohřbívání, kdy bylo pro období 13. až 18. století vyčleněno až 63 stratigrafických úrovní hrobů. To by odpovídalo průměrnému odstupu 8 až 9 let mezi jednotlivými pohřby. Může se jednat o náhodný údaj, ale josefínské reformy počítaly v 18. století s obměnou (tj. možným dalším pohřbem do stejného místa) po uplynutí 9 let.

Vlastní analýza pohřebního ritu vychází z obvyklých postupů. Chronologicky autor vyčleňuje tři základní skupiny, odpovídající třem vývojovým etapám kostela. K nim je přidáno šest dalších skupin, které zahrnují dvě vymezené etapy a dvě, které pokrývají všechny tři. Jde o situaci obvyklou na hřbitovech sledovaného časového období, kdy schází chronologická vodítka pro přesnější datování většiny hrobů. Pozornost je následně věnována hrobu a jeho úpravě, velikosti hrobové jámy, její hloubce, poloze pohřbených jedinců, orientaci pohřbů a dokladům pohřebních schránek, vícečetným pohřbům a zvláštním jevům. U převážné části pohřbených zjišťujeme obvyklé charakteristiky, ale stejně jako na jiných hřbitovech se vždy objevuje menší skupina hrobů s odlišným rysem, aniž by bylo možné určit, proč se tomu tak děje. Detailně je popsána poloha rukou (78 variant) a nohou (30 variant). Užití neobvyklých poloh neumíme vyložit, ale je správné nadále tyto odchylky evidovat s nadějí na vysvětlení po shromáždění většího počtu

dobře dokumentovaných a především dobře datovaných případů. Autor se velmi obezřetně vyslovuje k existenci rakví, o které uvažuje u přibližně šesti procent pohřbených (a ještě s výhradou možného jiného výkladu reliktní dřeva – např. pohřebních desek/prken). Odpovídá to pozorováním na jiných hřbitovech (Frolík 2017a; 2019a) a varuje před optimistickým výkladem téměř všech fragmentů dřeva jako rakví, a to i na raně středověkých hřbitovech. Pozorováním z jiných hřbitovů odpovídá i zastoupení pohřební výbavy, které je minimální pro 13. až 15. století (výbavu má pouze sedm pohřbů ze 420, tj. jen 1,67 %) a narůstající pro mladší etapy (až 35,5 %). Detailní pozornost autor věnuje vícečetným pohřbům, kde se pokouší vysledovat, zda byli zemřelí pohřbeni jednorázově, nebo se jednalo o jámu užívanou delší dobu (prokazatelně u objektu A032/2011–011 se 72 jedinci).

Při vyhodnocení nálezů autor rozlišuje hřbitovní mobiliář (v širším pojetí všechny na hřbitově získané nálezy), u něhož je zřejmé, že nemusel nutně souviset se hřbitovními aktivitami, protože hřbitov se během svého vývoje rozšířil na plochy před tím užívané k sídlení nebo jako veřejně přístupné plochy. Tato část nálezového souboru je pouze vyobrazena formou několika příkladů, ale není dále analyzována. Autor upozorňuje bez detailnějšího rozboru na objemný soubor keramických fragmentů a uvažuje o jejich možném původu v různorodých (i nepohřebních) aktivitách. Je zřejmé, že bude nutné věnovat detailní pozornost i těmto, převážně málo atraktivním nálezům, protože mohou přispět k bližšímu poznání aktivit, které se odehrávaly na hřbitově a zčásti i k chronologickému zařazení některých hrobů (Frolík 2017c; 2019b). Vlastní hrobový inventář je rozdělen na předměty, které se do hrobu (výplně hrobové jámy) dostaly záměrně (součástí výbavy hrobu, např. rakve) a na ty, které jsou jeho součástí nezáměrně. Zde se odůvodněně, ale bez dalších detailů, spojuje část nálezů s vybavením a úpravami církevní stavby – kostela sv. Jakuba. I tato pasáž by si zasloužila detailnější rozbor, protože tyto předměty mohou informovat o podobě kostela, eventuálně o zaniklých částech vybavení (např. Sedláčková 2011). Detailní pozornost je naopak věnována výbavě pohřbu, rozdělené na jednotlivé nálezové kategorie (oděv a obuv, šperky, zbraně a výstroj, předměty osobní zbožnosti, předměty symbolického významu a doklady funérálních zvyklostí, ostatní předměty). Kromě očekávaných nálezů se setkáváme i s unikáty (kord z období kolem roku 1600, svatojakubská mušle). Rozbor ukázal, že pokrývají celé období existence hřbitova (13. až 18. století), i když část byla nalezena přemístěná v druhotných polohách. Nepříjemná je jiná skutečnost, na níž ovšem autor nemá podíl a snaží se s ní co nejlépe vyrovnat. Přestože se jedná o nálezy získané při záchranných výzkumech provedených relativně nedávno (po roce 1990), nepodařilo se poměrně značný počet nálezů dohledat, ač byla minimálně jejich část uložena v muzejních institucích. Jejich popis je proto podán podle dochované dokumentace (popisy, fotografie). Platí to jak pro předměty běžné (např. přezky), tak bohužel i pro předměty relativně vzácné (všechny prsteny, kord, 16 z 25 mincí). Autor v rámci možnosti fixoval rozsah souboru pro eventuální další bádání a uvedl všechny relevantní detaily.

Jen velmi stručně je připomenuta antropologická problematika, ač je zřejmé, že vyhodnocení kosterních nálezů by znamenalo zásadní přínos k poznání populace města Brna ve středověku a raném novověku, což ostatně připomíná sám autor. Základní antropologické charakteristiky byly určeny u přibližně poloviny zemřelých, ale zůstávají nedostupné v nepublikovaných zprávách. Uvažovaný projekt zpracování byl žádoucí. Při počtu zemřelých je však otázkou, který poskytovatel by mohl nabídnout dostatečné prostředky a především potřebný čas, protože zpracování tak rozsáhlého antropologického souboru v obvyklé lhůtě tří let se nezdá být reálné. Krátce autor zmiňuje také problematiku vyhodnocení nálezů sekundárně přemístěných lidských kostí, ať již do hřbitovní vrstvy nebo do kostnice.

Jedná se o objemy, které jsou ještě rozsáhlejší než antropologický materiál z jednotlivých hrobů (např. kostnice představovala asi 150 m³ lidských kostí). Většina z nich byla v rámci úprav podzemí kostela pohřbena bez průzkumu. Zkušeností s vyhodnocením tohoto druhu nálezů není zatím mnoho, ale ukazují, že se tím zcela mění rekonstruované složení populace (např. v zastoupení dětí – Frolík 2017c; 2019b), a proto by nemělo být opominuto.

Publikace je zásadním přínosem ke zpracování a vyhodnocení rozsáhlých nálezových souborů z vrcholné středověké až novověké kostelní hřbitovů a musí se s ní vyrovnat každý, kdo by zpracovával podobný, i když nikoliv tak rozsáhlý nálezový soubor. Přestože kniha nemůže odpovědět na všechny položené otázky, vymezuje problémy, které budou bezesporu sledovány při dalších výzkumech nebo při vyhodnocení těch starších, ale dosud nezpracovaných. Lze také očekávat, že publikace jiných podobných souborů zpětně přispěje k zodpovězení některých otázek, které se vynořily v referované publikaci.

Literatura

Connell et al. 2012:

Connell, B. – Jones, A. G. – Redfern, R. – Walker, D.:

A bioarcheological study of medieval burials on the site of St Mary Spital. Excavations at Spitalfields Market, London E1, 1991–2007. London.

Čechura, M. 2010:

Pohřební ritus ve středověku a novověku ve světle archeologického a antropologického výzkumu — Der Begräbnisritus im Mittelalter und der Neuzeit im Lichte der archäologischen und anthropologischen Forschung. *Archaeologia historica* 35/1–2, 111–120.

Frolík, J. 2017a:

Pohřbívání ve vrcholném středověku a v novověku na Chrudimsku, Pardubicku a Kolínsku — Bestattungen im Hochmittelalter und in der Neuzeit in den Regionen Chrudim, Pardubice und Kolín. *Archaeologia historica* 42/1, 187–205.

Frolík, J. 2017b:

Záchranný archeologický výzkum při odvodnění hřbitovního kostela Všechn Svätých s kostnicí v Kutné Hoře-Sedlci — Archäologische Rettungsgrabung bei der Entwässerung des Beinhauses in Kutná Hora-Sedlec. In: *Zprávy České archeologické společnosti – Supplément 105: Archeologické výzkumy v Čechách 2016. Sborník referátů z informačního kolokvia. Praha, 34–35.*

Frolík, J. 2017c:

Pohřebišťe u kostela Panny Marie a na II. nádvoří Pražského hradu. Díl II. Analýza — The cemetery in the second courtyard and by the church of the Virgin Mary at Prague Castle. Part II. Analysis. *Castrum Pragense* 14. Praha.

Frolík, J. 2018:

Pokračování záchranného archeologického výzkumu u hřbitovního kostela Všechn Svätých s kostnicí v Kutné Hoře-Sedlci — Fortsetzung der archäologischen Rettungsgrabung bei der Kirchhof-Allerheiligenkirche mit dem Beinhaus in Kutná Hora/Kuttenberg-Sedlec. In: *Zprávy České archeologické společnosti – Supplément 109: Archeologické výzkumy v Čechách 2017. Sborník referátů z informačního kolokvia. Praha, 35–36.*

Frolík, J. 2019a:

Dokončení záchranného archeologického výzkumu u hřbitovního kostela Všechn Svätých s kostnicí v Kutné Hoře-Sedlci — Beendigung der archäologischen Rettungsgrabung bei der Allerheiligen-Friedhofkirche mit dem Beinhaus in Kutná Hora-Sedlec. In: *Zprávy České archeologické společnosti – Supplément 113: Archeologické výzkumy v Čechách 2018. Sborník referátů z informačního kolokvia. Praha, 28–29.*

Frolík, J. 2019b:

Kostel sv. Václava v Lažanech a počátky středověkého osídlení Skutečska. Díl II. Analýza — The Church of St.

Wenceslas in Lažany and the Beginning of the Medieval Settlement of the Land of Skuteč. Part II. Analysis. Praha. Gogová, S. 2013:

Kostolný cintorín v Krásne. Tribečské spoločenstvo vo vrcholnom stredoveku — Church Cemetery in Krásno. Tribeč Community in the High Middle Ages. Hradec Králové.

Kačl, P. – Průchová, E. 2017:

Komplex zaniklých hřbitovů v Praze-Karlíně — Ein Komplex verschwundener Friedhöfe im Prager Stadtviertel Karolinenthal. *Archaeologia historica* 42/1, 153–185.

Krupica, O. 1978:

Stredoveké Krásno. In: *Západné Slovensko* 5, 169–333.

Omelka, M. – Řebounová, O. 2017:

Stav a perspektivy bádání novověkého pohřebního ritu v Čechách — Stand und Perspektiven der Forschung bzgl. des neuzeitlichen Bestattungsritus in Böhmen. *Archaeologia historica* 42/1, 117–133.

Sedláčková, H. 2011:

Okenní a duté sklo z kostela sv. Martina. In: Kozák, P. – Prix, D. – Zezula, M. a kol.: *Kostel sv. Martina v Bohušově*. Bohušov – Ostrava, 285–306.

Zúbek, A. 2013:

Hřbitov při kostele sv. Jakuba v Brně. Vyhodnocení archeologických poznatků. Rukopis disertační práce, Ústav archeologie a muzeologie, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno.

Živný, M. 2005:

Pohřební ritus na Moravě v 11.–15. století ve středoevropském kontextu. Rukopis disertační práce, Katedra antropologie, Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity, Brno.

Hedvika Sedláčková

Glass in Brno and Moravia ca. 1200–1550

Volume I: Assessment of Finds

Volume II: Catalogue of Glass + CD-ROM: Catalogue of Features

Archaia Brno z. ú.
a Uměleckoprůmyslové museum
v Praze
Brno – Praha 2018
I. díl 235 stran, II. díl 491 stran,
barevné obrázky a mapy
Volume I:
ISBN 978-80-907322-1-6
ISBN 978-80-7101-181-1
Volume II:
ISBN 978-80-907322-2-3
ISBN 978-80-7101-185-9

Recenzovala:

Kateřina Vaňurová

Filozofická fakulta Masarykovy
Univerzity
Arne Nováka 1, CZ 635 00 Brno
katkabreckova@seznam.cz

V roce 2019 byla za podpory Archaia Brno, z. ú. a Uměleckoprůmyslového musea v Praze vydána rozsáhlá monografie *Glass in Brno and Moravia ca. 1200–1550*. Jak již název napovídá, kromě archeologických nálezů skel z Brna jsou zde zahrnuty také nálezy z řady jiných moravských měst, čímž získáváme plastický obraz o historii skla na Moravě, s možností komparace s jinými regiony. Monografie představuje první práci, která se snaží souborně zpracovat dosavadní poznatky týkající se problematiky archeologických skel na Moravě.

Téma skla je protkáno českou historií a tvoří její neodmyslitelnou součást. Přestože první práce zabývající se sklem a jeho historií v českých zemích pocházejí již ze sklonku 19. století (*Czihak 1891*; *Schirek 1892*), větší pozornosti se mu dostalo až od 60. let minulého století v souvislosti s četnými záchrannými archeologickými výzkumy prováděnými v historických centrech měst. Zpočátku bylo duté sklo zkoumáno pouze z typologicko-morfologického hlediska. Později badatelé rozšířili svoji pozornost i směrem k proměnám tvarů nádob a jejich výskytu v čase, ale také k nálezovému prostředí daných skel. Nesrovnatelně nižší pozornost byla věnována „méně atraktivním“ sklům okenním. Od 80. let je na skleněné nádoby nahlíženo rovněž jako na pramen k výzkumu úrovně řemesel a výrobních technologií užívaných ve středověku. S tím souvisí i aplikace různých přírodovědných metod, které umožňují průzkum kvality a chemického složení skel.

Většina starších prací se zabývala sklem ze 14. a 15. století, zatímco skla starší, ale i mladší, byla opomíjena. Jednou z významných postav bádání o historickém skle je Karel Hetteš (*Hetteš 1959*), který mimo jiné zavedl v roce 1959 pojmenování *číše českého typu* pro tvar dutého skla charakteristický pro české země. V Čechách se středověkým sklem dále zabývala Dagmar Hejdová (*Hejdová 1975*; *Hejdová – Nechvátal 1967*), František Frýda (*Frýda 1979*; *1988*; *1991* a další) a Olga Drahotová, která se spolu s řadou kolegů zasloužila o vydání uceleného přehledu historie skla v českých zemích. Její publikace *Historie sklářské výroby v českých zemích* (*Drahotová a kol. 2005*) v sobě shrnuje poznatky ohledně vývoje sklářské výroby od pravěku až do 19. století z pohledu několika vědních oborů. Nesporný je přínos Evy Černé, která zaměřila svůj pohled i na výzkum zaniklých skláren (například *Černá /ed./ 1994*; *Černá 1997*; *2016*).

Se zpracováním souborů skla z Moravy započala Zdenka Himmelová svým příspěvkem o materiálu z Přibic (*Himme-*

lová 1979), a poté i z Brna. Její prvotní úmysl zpracovat pouze soubory z Brna byl ale brzy změněn a svůj zájem rozšířila i na sklo z dalších moravských lokalit (*Himmelová 1990a; 1990b; 1994; 1997*). Po ní pomyslnou štafetu převzala Hedvika Sedláčková, která se sklu intenzivně věnuje již čtvrt století. Za tuto dobu se jí podařilo shromáždit rozsáhlý materiálový fond z moravských i slezských lokalit, který se stal základem pro recenzovanou publikaci.

Monografie, sestávající ze dvou částí a přílohy na CD-ROM, vychází z typologického a chronologického rozboru skleněných artefaktů z více než 300 souborů z Moravy, doplněného o výsledky přírodovědných analýz. V práci jsou zahrnuty, kromě materiálu z Brna, také nálezy skel z Jihlavy, Kroměříže, Olomouce, Opavy, i řady šlechtických sídel. Jako příklad lze uvést materiál z Konůvek, z biskupského hradu Melice, z hradu Tepence u Jívové, Skály u Nového Jimramova nebo pozdně-středověký soubor skla z hradu Cvilín u Krnova. Při vyhodnocení těchto četných souborů byly autorce oporou práce nejenom českých kolegů, ale také odborníků ze Slovenska, Maďarska, balkánských zemí, Itálie i Německa. Geografické a historické vazby na tyto země se ve středověku projeví mimo jiné v odlišném vývoji a dostupnosti skla na Moravě v porovnání s oblastí Čech.

První díl publikace, označený jako *Assessment of Finds*, je zaměřen na vyhodnocení skleněných nálezů v rámci jednotlivých historických období. Tato období nepředstavují uměle vymezené časové horizonty, ale úseky ohraničené vhodně zvolenými historickými mezníky, které v dané práci představují především změny vládnoucích dynastií nebo jiné významné události. Vždyť právě společenské a politické změny se významně promítají také do rozšíření a sortimentu sklářských výrobků na Moravě.

První svazek práce je rozčleněn do osmi hlavních kapitol. V první kapitole je podán stručný přehled dějin bádání o středověkém skle na Moravě. Druhá až šestá kapitola jsou pak věnovány samotnému vyhodnocení skleněných nálezů od vlády Přemyslovců až po počátky vlády Habsburků do poloviny 16. století. Díky spolupráci s Hanou Jordánkovou a Rudolfem Procházkou jsou kapitoly opatřeny historickým úvodem, který umožňuje čtenáři lépe uchopit zkoumanou problematiku a zasadit ji do širšího kontextu. Každá kapitola je navíc doprovázena četnými kresbami skleněných artefaktů a přehlednými typologickými tabulkami, které zvyšují vypovídací hodnotu práce.

Druhá kapitola, která se věnuje sklu z vlády Přemyslovců (ca 1200–1310), je dále členěna do několika částí – první tvoří právě historický exkurz k danému období, po němž následuje vlastní typologicko-chronologické vyhodnocení nálezů. Třetí podkapitola je zaměřena na postihnutí vývoje obchodu se sklem, neboť v období 13. století tvoří většinu skleněných výrobků na Moravě právě zboží importované z oblastí s rozvinutější sklářskou výrobou – především z Itálie nebo Německa. Autorka tak podává kompletní přehled o nejstarších nálezech středověkých skel na našem území.

Ve třetí kapitole je objektem zájmu sklo z období vlády Lucemburků (1310–1420/1430). Také tuto kapitolu uvádí stručně seznámení se sociální a historickou situací v Brně a na Moravě. Autorka upozorňuje na výrazný úbytek skleněných artefaktů v 1. polovině 14. století, který dává do souvislosti s neklidnou situací po dynastické výměně. Od 2. poloviny 14. století se začíná stále více prosazovat sklo z českých a moravských skláren, které zásobovaly trh levnějšími výrobky. Po vyhodnocení skleněných artefaktů pak následuje podkapitola věnovaná sklenářům v Brně. Již samotná přítomnost těchto řemeslníků v moravských městech dokládá rostoucí oblibu okenního skla a obecně šíření skleněných výrobků mezi širší vrstvy obyvatel.

Na sklo z husitského a pohusitského období (1420/1430–1470/1480) je zaměřena čtvrtá kapitola. Výraznou složku skleněného zboží tvoří i nadále výrobky domácí provenience, především číše s nálepy, které jsou symbolem

českého gotického sklářství. V páté kapitole se pak autorka věnuje sklu z období vlády Matyáše Korvína a Jagellonců (1480–1525), které se nese ve znamení změn v tvarosloví i výzdobných technikách. Mezi importy autorka rozlišuje na základě typologického vyhodnocení a výsledků chemického složení výrobky německých, uherských a benátských skláren. I nadále ale převládají výrobky českých sklářských hutí.

Přechod k renesančnímu sklu je postížen v šesté kapitole, jež je zaměřena na sklo z počátku vlády Habsburků (ca 1526–1550). Problematiku renesančního a barokního skla ovšem již autorka zpracovala společně s kolegy v obsáhlé monografii *Renaissance and Baroque glass from Central Danube region* vydané v roce 2016 (*Sedláčková – Rohanová et al. 2016*).

Šedmá kapitola je rozdělena na dvě části – první je věnována materiálovému průzkumu archeologických skel, druhou tvoří krátký příspěvek K. H. Wedepohla zabývající se specifickým typem středověkého islámského skla, který je označován jako „Hedvičina číše“. Tento příspěvek na první pohled zcela nezapadá do struktury publikace, ale přináší cenný náhled na význam a cesty skla v období středověku na případu konkrétního typu nádoby. Analýzy prvkové složení vybraných vzorků skel, zpracované a vyhodnocené Katharinou Müller a Danou Rohanovou, prokázaly rozdílný původ skleněných nádob z moravských lokalit. Mezi nálezy ze 13.–14. století převažovalo importované sklo sodno-popelové, zatímco domácí výrobky ze 14.–16. století tvoří poměrně homogenní skupinu skel draselno-vápenatých. Třetí skupinou jsou vzácná skla olovnatá. K analýzám byly zvoleny běžně užívané metody XRF a SEM/EDS.

Vzhledem k nejednotnému systému inventarizace v různých institucích jsou v knize používána katalogová čísla. Jejich propojení s jednotlivými lokalitami a objekty je věnována předposlední kapitola obsahující přehledné tabulky s informacemi o datování konkrétních nálezových situací. Jako devátá kapitola je netradičně označen bibliografický soupis.

Druhý svazek monografie tvoří katalog nálezů, který je výsledkem autorčina téměř dvacetiletého badatelského úsilí. **Přílohou druhého svazku je CD-ROM** s katalogem zahrnujícím více než 300 objektů se sklem, s popisem nálezových okolností zkoumaných předmětů. V katalogu je shromážděno přes tři tisíce skleněných artefaktů v různém stupni zachování, které jsou rozděleny do jedenácti základních typů. Jednotlivé typy jsou pak dále členěny do několika variant. Ve svém třídění zohledňuje autorka vedle základního tvarosloví nádob také způsob dekoru i chemické složení skla.

U každého typu je nejprve uveden přehled vývoje a výskytu daného tvaru, v některých případech doplněný mapou s vyobrazením dosud známých nálezů. Poté následuje katalogová část, kde jsou pod katalogovými čísly chronologicky řazeny jednotlivé nálezy a popsány v jednotné struktuře. Kromě typologického popisu a metrických údajů je zde zaznamenán i charakter skloviny (zbarvení, míra koroze). Další položkou je datace, odkaz na kresebnou či fotografickou dokumentaci a v případě analyzovaných vzorků i odkaz na výsledky analýz. U již publikovaných nálezů je uveden také bibliografický údaj.

Významnou část katalogu tvoří kresebná dokumentace sestávající z přehledných tabulek s vyobrazením jednotlivých nálezů. Katalogová čísla usnadňují orientaci a propojení kreseb s konkrétním odkazem v textové části. Vypovídací hodnotu katalogu výrazně zvyšují také kvalitní barevné fotografie vybraných artefaktů. Právě kresebná a fotografická dokumentace je mnohdy bohužel to jediné, co zůstane po skleněných předmětech z archeologických výzkumů vlivem nevhodného zacházení či uložení. Kvalitně provedená kresebná dokumentace navíc může mít vyšší vypovídací hodnotu než dokumentace fotografická, protože může lépe zachytit například výrobní stopy či na

fotografiích špatně zřetelné formy dekoru. V tomto směru je předkládaná monografie nesporným přínosem pro budoucí výzkum historie skla. Struktura práce je ve výsledku velmi přehledná, což spolu s jednoduchým a čistým grafickým zpracováním podtrhuje celkový dojem.

S přispěním řady dalších badatelů vznikla komplexní monografie, která zaplnila prázdné místo na poli bádání o středověkém skle na Moravě, kde doposud scházelo ucelené vyhodnocení dosavadních poznatků. Hedvika Sedláčková shromáždila obrovskou materiálovou základnu, kterou zkoumá nejenom z pohledu typologicko-chronologického, ale zaměřuje se též na další aspekty – nálezové prostředí skel, sociální status uživatelů skleněných nádob a rovněž obchodní kontakty. Především k poslední jmenované problematice využívá mimo jiné i výsledky přírodovědných analytických metod. Analýzy složení skel a jeho proměny v období středověku přinášejí cenné poznatky také o regionálních rozdílech ve složení sklářského kmene a využívaných surovinách.

Velmi oceňuji, že je kniha psána v anglickém jazyce, přičemž každá kapitola je opatřena českým resumé. Publikace tudíž není určena pouze pro zájemce z řad českých badatelů, ale umožňuje srovnání i v kontextu evropské archeologie. Vzhledem k významu obchodních kontaktů totiž nelze problematiku historického skla zkoumat pouze úzkou optikou zaměřenou na konkrétní region. K vytvoření platného a plastického obrazu vývoje skla a sklářství je třeba diskuze a spolupráce na mezinárodní úrovni.

Přestože kniha přináší bohaté informace o středověkém skle v českých zemích, nevyčerpala zcela potenciál této problematiky a poskytuje velmi kvalitní základ pro další studium. V porovnání s českou archeologií má moravská archeologie velký dluh vůči výzkumu středověkých sklářských výrobních areálů, tedy sklářských hutí. Většina středověkých sklárů na Moravě je doložena pouze písemně a nebyla zkoumána a často ani identifikována v terénu. Analýzy chemického složení skleněných nálezů z výrobních areálů a jejich srovnání s nálezů z nevýrobních lokalit by mohly přinést další cenné informace o vývoji a organizaci středověkého sklářství a obchodu se sklem.

Literatura

- Czihak, E. 1891:*
Schlesische Gläser. Breslau.
- Černá, E. /ed./ 1994:*
Středověké sklo v zemích koruny české. Katalog výstavy. Most.
- Černá, E. 1997:*
Sklo ve výbavě středověkého mosteckého domu. *Archaeologia historica* 22, 331–343.
- Černá, E. 2016:*
Středověké sklárny v severozápadních Čechách — Mittelalterliche Glashütten in Nordwestböhmen. Most.
- Drahotová, O. a kol. 2005:*
Historie sklářské výroby v českých zemích. I. díl: Od počátků do konce 19. století. Praha.
- Frýda, F. 1979:*
Středověké sklo v západních Čechách. Sborník Západočeského muzea v Plzni, Historie II. Plzeň, 7–79.
- Frýda, F. 1988:*
Skleněné číše tzv. českého typu a jejich postavení v hmotné kultuře středověkých Čech. Sborník Společnosti přátel starožitností (Sborník Kruhu přátel Muzea hl. m. Prahy) 1, 175–187.
- Frýda, F. 1991:*
Typologie středověkého skla v Čechách od 13. do 15./16. století. *Acta Universitatis Nicolai Copernici – Archaeologia* 18, 235–262.
- Hetteš, K. 1959:*
Středověké číše z Benediktinské ulice v Praze. *Umění* 7, 44–49.

Hejdová, D. 1975:
Types of Medieval Glass Vessels in Bohemia. *Journal of Glass Studies* XVII. The Corning Museum of Glass. Corning, 142–150.

Hejdová, D. – Nechwátal, B. 1967:
Studie o středověkém skle v Čechách (soubor z Plzně, Solní ul.) — Studie über das Mittelalterliche Glas in Böhmen (Fundkomplex aus Plzeň, Solní ul.). *Památky archeologické* 58/2, 433–498.

Himmelová, Z. 1979:
Nález středověkého dutého skla z Přibic (okr. Břeclav) — Ein Fund mittelalterlichen Hohlglases aus Přibice (Bez. Břeclav). *Archaeologia historica* 4, 283–285.

Himmelová, Z. 1990a:
Sklo ze zaniklé středověké osady Konůvky — Glasgegenstände aus der Mittelalterlichen Ortswüstung Konůvky. *Acta Musei Moraviae – Časopis Moravského muzea* LXXV, 131–140.

Himmelová, Z. 1990b:
Sklo středověkého Brna — Mittelalterliches Glas in Mähren. *Archaeologia historica* 15, 437–446.

Himmelová, Z. 1994:
Archeologické nálezy skla na moravských opevněných sídlech — Archäologische Glasfunde von mährischen befestigten Siedlungen. *Archaeologia historica* 19, 431–436.

Himmelová, Z. 1997:
Nálezy dutého skla z archeologického výzkumu hradu Melice na Vyškovsku. In: Michna, P. – Nekuda, R. – Unger, J. /eds./: *Z pravěku do středověku. Sborník k 70. narozeninám doc. PhDr. Vladimíra Nekudy, DrSc. Brno*, 219–224.

Sedláčková, H. – Rohanová, D. et al. 2016:
Renaissance and baroque glass from the Central Danube region. Brno.

Schirek, C. 1892:
Mährens Glasindustrie. *Mittheilungen des Mährischen Gewerbe-Museums in Brünn* 10.